

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

2.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató: Monigl István

Irta:

S.Molnár Edit

Lektorálta:

Dr.Andorka Rudolf

ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK A NÉPESEDÉSI MAGATARTÁSBAN

Budapest

1981

Ez a dolgozat munkaközi anyag - előtanulmány egy készülő kutatási koncepcióhoz. Célja kettős: megkísérli az érték-kutatások szemléletmódjával végiggondolni azokat az összefüggéseket, amelyeket az elmúlt években a gyermekvállalás motívumainak hazai kutatásai derítettek fel és elképzelni azokat a kutatási lehetőségeket, amelyek egy realista népesedéspropagandának segíthetnek, egy olyan népesedéspropagandának, amely számol azzal, hogy ezek a motívumok a régi időktől kezdve alakultak így és mélyen beépültek a kulturába.

Az 1977-ben megtartott mexikói nemzetközi népesedési konferencián több olyan előadás hangzott el, amely a "paradigmaváltás" szükségességét hangsúlyozta, a demográfiai kutatások nagy erőpróbájának nevezte azt az új helyzetet, amely mind a fejlődő, mind pedig a fejlett országok népesedési folyamatait - bár különböző módon és más vonatkozásokban - az elmúlt egy-, másfél-, két évtizedben jellemzi. Míg korábban többé-kevésbé "axiómaként" fogadtuk el azt az összefüggést, hogy a gyors demográfiai átalakulásokat a gazdasági növekedés felgyorsulása idézi elő, ma számos ország /pl. Kína, India, Latin-Amerika/ azt példázza; a termékenység olyan társadalmi-gazdasági-kulturális feltételek között is mutathat csökkenő irányt, amelyek teljességében különböznek azoktól a feltételektől, mint amik az európai országokban vezettek termékenység-csökkenéshez. Ami az európai stacionér vagy csökkenő népesség körülményeit illeti, Lincoln Day például kiszámította, hogy az NSZK-ban - az 1972-1975 közötti fejlődést figyelembe véve - 453 évre lenne szükség ahhoz, hogy felére csökkenjen a népesség. A helyzet azonban sokkal gyorsabban változott, a legújabb számítások szerint csupán csak 75 esztendő kell ahhoz, hogy felére csökkenjen le a népesség, ami a halandóság és a vándorlás következményeivel önmagában semmiképpen nem magyarázható. /1/

A demográfiai kutatások érdeklődése és figyelme is mindinkább a "fejlődést meghatározó tényezők" szélesebbkörű variációi felé fordul, így az un. élet-minőség alakulásában szerepet játszó, nem demográfiai tényezők prioritásának hangsúlyozása felé, olyan termékenységi hipotézisek kialakítását tűzve ki célul, amelyek tullephetnek azon a hosszú ideig uralkodó szemléletmódon, hogy "a termékenységgel kapcsolatos magatartást tulságosan sok tényező befolyásolja ahhoz, hogy egyáltalán magyarázható legyen". /2/

Ez a helyzet a demográfiában - úgy tűnik fel - hasonló ahhoz a folyamathoz - vagy talán része annak - /legalábbis ami a fejlett országokra vonatkozó kutatásokat illeti/, amelynek leglátványosabban az 1960-as években lehattunk tanui az un. társadalmi jelzőszámok bevezetésével kapcsolatos szakmai viták széleskörű kibontakozását figyelve. /3/ Amint az ma már közismert, e viták során konszenzus alakult ki abban, hogy a GDP mutatója, mint kizárólagosan gazdasági jelzőszám, leszűkítve értelmezi a gazdasági fejlődés, a társadalmi jólét tartalmát, s különböztek az álláspontok abban, hogy melyek a gazdasági és társadalmi jólét kritériumai, illetve hogyan lehetséges azokat mérni. A társadalmi jelzőszámokon belül megkülönböztetett, un. objektív mutatók /amelyek a társadalmi struktúra objektív jellemzőit mérik/ és az un. szubjektív mutatók /amelyek annak mérését szolgálják, hogy miként érzékelik, értékelik helyzetüket az emberek, mennyire elégedettek helyzetükkel/ kidolgozására irányuló elméleti és empirikus kísérleti kutatások nagy ambícióval indultak meg és eredményesnek ígérkeztek. /4/ De manapság már egyre elterjedtebb az a szakmai vélemény, hogy ezek a kísérletek nem jártak igazán sikerrel, hogy az objektív és szubjektív jelzőszámok egymásra vonatkoztatása, a közöttük lévő kapcsolat igazolása nem problémamentes.

A későbbiekben - ez éppenséggel célja is ennek a tanulmánynak - ennek háttérével, megoldási lehetőségeivel is foglalkozni szeretnék. Most azonban fontosabb arra rámutatni, hogy a demográfiai kutatásokban - például kiemelten a termékenységi- és családtervezési vizsgálatokban - is már régóta kísért az a feladat, hogy a népesedési magatartás un. szubjektív háttérét tárják fel. A termékenységi magatartás előrelátásának nagyonis gyakorlati igényétől indítva az első családtervezési vizsgálatokat mintegy ötven esztendővel ezelőtt kezdték meg. Szinte egyidőben indultak meg a fejlődő országokban, amelyek célja a szü-

letésszám-korlátozás lehetőségeinek felderítése és a fejlett országokban, amelyek azt célozzák, hogy a gyermekszám korlátozása mellett szóló motivumokat, attitűdöket tárják fel annak érdekében, hogy ezek befolyásolása révén ösztönnözzék a házaspárokat több gyermek vállalására. /Érdemes lenne szót ejteni arról, hogy a családtervezési vizsgálatok e két irányból miként következnek olyan módszertani, metodológiai kérdések, mint pl. az, hogy a mérési eljárások a különböző kultúrákra nem mindig invariánsa, kérdőívünk pedig gyakran ma is viselik ennek korlátait. De ilyen módszertani eszmefuttatás e helyen tulontul bonyodalmas lenne, így gondolatmenetünket ne terheljük vele./

Annak ellenére, hogy ezek nagyon sok, hasznos információt derítettek ki például a gyermekvállalás motivumairól, az objektív folyamatok és a magatartás, a konkrét családi döntések motivációs bázisa közötti kapcsolat kimutatása még egyáltalán nem hézagmentes.

Bevallom, ismereteim arra vonatkozóan meglehetősen hiányosak, hogy vajon a családtervek motivációk háttérének vizsgálatával szemben a demográfiai kutatásokban deklarativen megfogalmazódott-e az ún. szubjektív jelzőszámok kidolgozásának igénye. Arra azonban hosszú évtizedek óta kimondottan jelentős erőfeszítések történtek - és történnek -, hogy a családtervek, döntések, családeszmények metrizált formában kerüljenek megfogalmazásra /pl. kívánt-, tervezett-, retrospektív-, ideális gyermekszám-fogalmak/, amelyeknek - minthogy metrizált formájuk miatt átlagolhatók - prognosztikus értéket szokás tulajdonítani. /5/ E metrizált gyermekszám-fogalmak tartalma azonban rendkívül képlékeny és sérülékeny. /6/ A metrizált formában kifejezett tervek, döntések, eszmények voltaképpen rendkívül eltérő tudás-, vélemény-, érték-háttérrel rendelkezhetnek, a közös kultúra illetve szubkulturák nyomait viselik és

igen heterogén jelenségek jelentkezhettek bennük egyidőben, egy adott szinten, jóllehet azok különböző típusokba tartozhatnak. Mögöttük ott kísért a mennyiségi összefüggések tulbecsülése, amely a demográfiai szakkutatásokra hagyományosan jellemző, a nemzetközi összehasonlítások kecsegtető lehetősége /a magam részéről mélységesen egyetértek H. Schubnell megjegyzésével, amely szerint "azok az alapvető demográfiai és társadalmi-gazdasági helyzetek, amelyekben egy adott népesség csökkenni kezd, történelmileg olyannyira eltérőek, hogy általánosításra nincs lehetőség", /7/ s többek között ezért is megoldhatatlanul nehéz különböző országok un. ideális gyermekszám-átlagainak tartalmilag is értelmezhető összehasonlítása/, de ott kísért az is, hogy tudományunk nincsen ma még eléggé felkészülve egyidejűleg fennálló rendszerek "együttmozgásának" megismerésére.

A népesedési folyamatok és a népesedési magatartást befolyásoló un. "tudati elemek" /ez a terminus technicus ma még ismerethiányaink összefoglaló megnevezése/ közötti távolság feloldhatatlansága egy sajátos, dualista szemléletmódot alakított ki, amelyek a népesedéspolitikai dokumentumokban is megmutatkozik. Ezt érhetjük tetten abban az elgondolásban, hogy a termékenység növelése - nálunk például - részben anyagi, szociális, egészségügyi eszközökkel érhető el /mivel a termékenységet e g y r é s z t objektív tényezők befolyásolják/, részben pedig a "tudatra hatással", a család-centrikusság, az anyaság öröme eszményének elterjesztésével /mivel m á s r é s z t a termékenységet un. szubjektív tényezők befolyásolják/. Csakhogy akár az "objektív", akár a "szubjektív" tényezők valamelyikét huzzuk is elő, rögtön kitűnik, hogy azok megléte vagy nem-léte csak igen gyenge kapcsolatot mutat a gyermekszám növelésének - vagy korlátozásának - szándékával. Saját

vizsgálataink például azt mutatják, hogy a "család-centrikusság", az "anyaság öröme" nem hozható összefüggésbe azzal, hogy egy nő hány gyermek szülésére vállalkozik /8/, vagyis növekedhet ezeknek értéke a társadalomban anélkül is, hogy az magasabb termékenységet eredményezne. /Pl. a műveltségi színvonal, az igényesebb szabadidőtöltés, a jobb szolgáltatások az "anyaság örömének", a "családcentrikusságnak" új tartalmat adhatnak: növekedhet, intenzívebbé válhat a családdal, a gyermek nevelésével töltött idő, ami nagyobb értéket jelent, mint a nagyobb létszámú család gondozásával, ellátásával együttjáró, megnövekedett háztartási munka terhei. /A család-centrikusságnak, az anyaság örömének t a r t a l m á t tehát az adott népesség /vagy alnépesség/ kulturája határozza meg. Az "anyaság öröme" csak egy olyan kulturában jelentheti a gyermekkel való intenzívebb foglalkozás, a gyermeknevelés igényét, amelyben é r t é k e van a műveltségnek, az igényesebb szabadidő-töltésnek, a gyermekek ilyen irányba történő szociálizálásának, s ez nem mindig egyeztethető össze nagyobb gyermekszámmal.

De nem könnyebb a helyzet az objektív tényezők szerepének megítélése esetén sem. Ezt talán a lakáshelyzet, a lakás-ellátottság un. "befolyásoló szerepének" korántsem egyértelmű voltával illusztrálhatjuk.

Az utóbbi időben - jóllehet, a lakáshelyzet, a lakásellátottság és a gyermekvállalás összefüggései a publicisztika szintjén is egyre nagyobb nyilvánosságot kapnak - olyan szakmai vélemény is hallható, hogy ezek között nincsen közvetlen összefüggés. Ezt részben un. objektív adatok támasztják alá /pl. magasabb születési sorszámú gyermekek sűrűbben születnek rosszabb lakásviszonyok közé/, részben pedig az érintettek megkérdezése alapján nyert

"szubjektív" adatok, amelyek arra utalnak, hogy a családok gyermekeik számáról való döntéseiket ritkán hozzák közvetlenül kapcsolatba a lakással. Ez utóbbiterősíti az is, hogy a közvélemény nem egyértelműen pozitívan, sőt inkább idegenkedve fogadta a lakásért gyermekvállalás lehetőségét, az "OTP-gyerek" szimbolikus jelentést kapott és kabaré-tré-fák témájává vált. /A közvéleménynek e reakciója azt mutatja: a társadalmi egyenlőség, mint érték - értékhierarchiáinkban egyike azoknak, amelyekre a lakosság különlegesen érzékenyen rezonál.

Ha a gyermekvállalók lakáshoz juttatása olyan mértékű lehetne, hogy az valóban képes lenne a termékenységet magasabb szinten rögzíteni, azt a közvélemény már kifejezetten igazságtalannak tartaná a magányos, a gyermektelen, az egészségileg károsult, illetve az idősebb koru lakásnélküliekkel szemben./

Más vizsgálatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a lakás nagyon sok fajta érték hordozója. /9/ Mint a magánélet, az intim szféra színhelye, örömet, biztonságot nyújtó; pihenést, fizikai és szellemi regenerálódást biztosít, jövedelemszerző tevékenységeknek lehet színtere; hobbyknak lehet hódolni benne; társadalmi kapcsolatok bonyolíthatók falai között. A lakás társadalmi különbségeknek is kifejezője: a hozzájutás esélyei különbözőek, válhat státus-szimbólummá, a belső tér egyéni izlés szerinti berendezése módot nyújt a benne élők életvezetési mintáinak deklarálására.

Maguk a kulturaközvetítés eszközei is sokat és sokféleképpen járulnak hozzá ahhoz, hogy a lakás ilyen sokfajta érték hordozója lehessen. A lakásépítéssel, lakberendezéssel kapcsolatos divat, reklám, kiállítások, filmek, képes magazinok azt az üzenetet közvetítik, hogy a lakás a rendezett anyagi viszonyok, a jó családi élet, a

társadalmi presztizs, a "gazdagság" szimbolizálása. Más tömegkommunikációs információk - amelyek a lakáshelyzetről, mint az ország egyik legnagyobb problémájáról, a lakásépítésről, mint az állam egyik legnagyobb erőfeszítéséről számolnak be - azt az üzenetet sugallják, hogy a lakáshoz jutás az élet különlegesen szerencsés fordulata.

A lakáshelyzettel kapcsolatos informáltság viszonyítási kereteket nyújt: a lakáshoz jutás, a lakbérek alakulása más országokban - olyan ismeret, amely más országok életszínvonalával való összehasonlítást tesz lehetővé -, esetenként akár nemzeti sztereotípiákat erősíthet.

Hogy adott esetben milyen értékeknek válik a lakás hordozójává, azt ugyancsak az adott népesség /vagy alnépesség/ kulturája határozza meg. Feltételezhetjük, hogy ha a lakás erősen preferált intellektuális értékek hordozója, szorosabb összefüggés lehet a lakás minősége és a benne élők létszáma korlátozásának szándéka között.

Az "anyaság öröme" és a "lakáshelyzet" persze, ezuttal csak kiragadott példák arra, hogy a termékenységi magatartás "objektív" és "szubjektív" oldala a valóságban - éppen a mindkét "oldal" mögött fellelhető kultúra, értékek, normák érvényesülése miatt - korántsem válik szét, nem lehet tehát arról szó, hogy a közgazdászok és demográfusok felderítik az "objektív befolyásoló tényezőket", a szociológusok, pszichológusok pedig a "szubjektív", "tudati" tényezőket, s egyszer, ha eljutunk oda, hogy ez a két oldal - mint a fogaskerekek - egymásba illeszthetők, akkor ölünkbe hullik a termékenységet befolyásoló tényezők teljes arzenálja.

Hogy miért vállalkozik gyermek/ek/ születésére egy asszony, erre a kérdésre természetesen a családszociológia is igyekszik választ adni és számos olyan összefoglaló munka is született, amelyek a motivumok általánosabb érvényü

bemutatására vállalkoznak.

Kirpatrick csoportosítása mellett - a magyar nyelvű szakirodalomban ezt Cseh-Szombathy László részletesen ismerteti /10/ - Sauvy hasonló, összefoglaló jellegű áttekintését emliteném még /11/, annál is inkább, mert a kettő között sok azonosság van. E motívumok főbb csoportjaiként szokás említeni a gyermekvállalás nálunk ma már egyre kisebb szerepet játszó, de bizonyos formákban még ma is megtalálható anyagi, gazdasági motívumait, társadalmi presztizst nyújtó szerepét, azt a tényezőt, hogy a gyermek "összetartja a családot", javítja a házaspár egymáshoz való viszonyát, öröm forrása, lehetőségeket ad az önmegvalósításra, s a pronatalista népesedéspolitika is erősítheti azt a tudatot, hogy az állam megbecsüli a gyermekes szülőket, családokat. Napjaink családszociológiai kutatásai - amelyeknek bizonyos irányaira nagy hatást gyakorolnak az un. feminista mozgalmak is - több oldalról is megkérdőjelezzik, vagy pedig újabb adalékokkal egészítik ki e motívumokat, elsősorban abból következően, hogy az európai kultúrákban általánossá vált az életmód modernizációjának felgyorsulása. /12/ Ez a folyamat nem marad hatás nélkül a házasságkötési szokásokra, a család funkcióira, a szülői szerepek fokozatos átértékelődésére és a gyermeknevelési elvekre, módszerekre. Mind a bírálatok, mind pedig az újabb ismeretek felderítése arra int, hogy a gyermekvállalási motívumok általános érvényét fenntartásokkal kezeljük. Cseh-Szombathy Lászlónak teljesen igaza van, amikor azt mondja: bármelyik motívumot is vesszük tüzesebb elemzés alá, azt csak az adott társadalom érték- és normarendszerében, kultúrájában lehet értelmezni. Így pl. nálunk valóban élő motívum, hogy "a gyermek összetartja a családot", egyik legfőbb indoka ez annak a - véleményekben is kikristályosodott - normának, hogy a házaspárnak minél fiatalabb korban kell gyermekre vállalkoznia /13/, míg

személyes tapasztalataim, ismereteim szerint a svédországi házasságkötési-válási szokások, normák miatt a gyermek "család-összetartó" szerepének ott koránt sincs ekkora súlya.

De legfőbb ideje, hogy mondanivalóm "felvezetését" valamiképpen befejezzem.

Jól tudjuk, hogy mindenfajta emberi-társadalmi cselekvés, döntés, magatartás, törekvés mögött az adott kultúra által megteremtett, "előirt" értékek állnak. A kultúra "gondoskodik" arról, hogy ezeket a szocializáció során megtanuljuk, hogy normáink, cselekvési mintáink legyenek, amelyek életvezetésünket orientálják és létrehozza azoknak az intézményeknek a rendszerét, amelyeknek az a dolguk, hogy "karbantartsák" érték-háztartásunkat. /14/

Az egyéni, családi szándékokat, döntéseket, aspirációkat is - akár házastárs választására, akár gyermekvállalásra, akár egy szakma megtanulására, akár pedig más lakóhelyre költözködésre vonatkoznak - értékeink irányítják, amelyeket a kultúra sokszáлу csatornája közvetít. Ezek az értékek orientálnak a célok elérését szolgáló eszközök megválasztásában és kijelölik azokat a normákat, amelyek betartása szükséges ahhoz, hogy egyáltalán lehetséges legyen az emberek kisebb vagy nagyobb csoportjainak együttélése.

Az egyének, csoportok tudásanyagát, véleményeit, aspirációit, szándékait, motivumait, döntéseit nem lennének képesek értelmezni értékhierarchiáink fogódzói nélkül.

Messze elkanyarodnék célomtól /és lehetőségeimtől/, ha most arra kényszeríteném az olvasót, hogy az én interpretációmon keresztül merüljön el abban az információzónban, amivel az utóbbi évtizedek /de főként az utóbbi

kettő/ filozófiai, szociológiai, pszichológiai szakkutatásai elárasztották a nemzetközi és ma már /szerencsére!/ egyre sűrűbben a hazai társadalomtudományos közlemények piacát. /15/ Így hát - tovább görgetve gondolatmenetünket - fogadjuk el "axiómaként", hogy minden tudatos emberi cselekvést valamiféle értékek vezérelnek /más kérdés az, hogy a társadalom "értékháztartásának" szerkezetére a hierarchikusság, a több dimenziósság jellemző; az értékek konfliktusba kerülhetnek egymással; működésükben zavar állhat be; a társadalom tagjai nem egyformán "részesülnek" az értékekből; az értékek a történelem folyamán változékonyak, s így a tradicionális értékek és a társadalom innovációs készsége révén keletkező újak olykor élesen ütközhetnek egymással stb., stb./.

Értékek vezérlik hát azokat a népesedési mozgásokat, folyamatokat, eseményeket is, amelyek megvalósulásához ugyancsak egyéni, csoportos döntések szükségesek. Kérdés azonban, hogy hogyan irányítják az értékek az egyéni döntéseket, viselkedéseket, amelyek a népességstruktúra változására hatnak.

Ismereteim szerint kevésbé kutatott ma még ez a kérdés. /De érdemes azt a magyar munkát megemlíteni, amely Hanák Katalin nevéhez fűződik. A falusi népesség mobilitását vizsgálva valószínűsítette, hogy ha egy viszonylag alacsony társadalmi státusú család valamely tagja "felfelé" mobilizálódik, ott nagyobb az esély arra, hogy a család más tagjai is "mobillá" váljanak annak révén, hogy a felfelé lépő családtag új értékeket visz be a családba, amely annak más tagjait is mintakövetésre készíteti, akár abban a formában, hogy más családtagok is "lépni" kívánnak, akár pedig az "otthon maradt" család életmódjának modernizálódásában. Hanák Katalin vizsgálata kiterjedt arra is, hogy e falusi családok felfelé mobilizálódó tagjai milyen kulturális csa-

tornák révén szerezték meg a továbblépéshez szükséges indítékaikat, információikat. /16/

További kérdés lehet az is, hogy metodikailag mennyire vagyunk felkészülve arra, hogy az un. érték-kutatások és a hagyományos demográfiai kutatások közötti korrekt összhangot megteremtsük. De ne szaladjunk még ennyire előre.

Maradjunk most még annál a problémánál, hogy vajon honnan lehet tudni, milyen értékek vezérlik például a házaspárokat akkor amikor egy gyermek megszületéséről döntenek.

Erről nagyon sokat megtudhatnánk már akkor is, ha a termékenységi- és családtervezési vizsgálatok adatait, valamint e vizsgálatok és a családszociológiai kutatások eszközeivel feltárt, deklarált motivumokat, véleményeket attitűdöket a kultúra, az értékek változóiméntén próbálnánk meginterpretálni. Ez annak elemző áttekintését tenné szükségessé, hogy a termékenység-alakulás kisebb nagyobb "kilengéseinek" időszakában:

- az adott kor kulturája /szubkulturája/, a kultúra-közvetítés eszközei /az intézményrendszer, a tömegkommunikációs eszközök nyílt-, vagy rejtett üzenetei/ milyen érték-tartalmakat közvetítenek; és
- a magatartások, döntések, viselkedések, véleménynyilvánítások ezekre milyen "válaszadói stratégiákkal" reagálnak.

Az un."objektív" és "szubjektív" társadalmi jelzőszámok kidolgozását és együttmozgásuk vizsgálatát célul kitűző életminőség-vizsgálatoknak egy figyelemreméltó megújulását jelentette az ilyen irányultságú megközelítésmód

kialakulása, un. "kulturális jelzőszámok" alkalmazása. Ma sokan vannak azon a véleményen, hogy a "kulturális mutatók" irányzata az 1970-es években ugyanugy új szakaszt nyitott a társadalomkutatásban, mint a 60-as években a társadalmi mutatók kidolgozása, mert megnyitja az utat a strukturális változásokat hozó magatartások háttérében álló vélemény-áramok, a kulturális légkör, a "korszellem" tanulmányozása előtt. /17/

/Anélkül, hogy módszertani fejtegetésekbe merülnek, szükségesnek látszik egy megjegyzést tenni. Könnyen mondhatná bárki, hogy hiszen kulturális mutatókat régóta alkalmaz a hivatalos statisztika (pl. iskolai végzettség, tömegkommunikációs eszközökkel való ellátottság, könyvkiadás, színház-, mozi-, kiállítás-látogatottsági adatok stb.). Ám ezek többnyire arra a szervezetre, intézményre vonatkoznak, amelybe a kultúra beleágyazódik. A fentebb említett "kulturális mutatók" azonban a kultúra egészére, más szóval, a kultúra által terjesztett tartalmakra vonatkoznak./

A népesedési magatartást befolyásoló kulturális tényezők /értékek/ vizsgálata terén a hazai kutatások a nemzetközi mezőnyhöz viszonyítva is bizonyos lépéshátrányban vannak. Az életminőség összetevőinek prioritása ma már a korszerű demográfiai kutatásoknak is követelményévé válik - amint ezt többek között az 1977. évi mexikói nemzetközi népesedési konferencián is hangoztatták. Félő, hogy ha nálunk is elkezdődnének olyan kísérletek, amelyek célja az életminőség egyes elemeinek bekapcsolása demográfiai elemzésekbe, már az indulásnál fokozódnának lépéshátrányaink, mivel a társadalomban funkcionáló értékek és a népesedési magatartás kapcsolata kérdésfelvetés formájában is ugyyszólván, alig érintette csak a hazai demográfiai szakkutatást. /Igazságtalan lennék, ha nem emliteném, hogy igen rangos "első

lépése" az ilyen típusu munkáknak Andorka Rudolf ormánsági egyke-kutatása. /18/

Az elmúlt években alkalmam volt néhány olyan közvéleménykutatásban részt venni, amelyek részben a Népeség-tudományi Kutató Intézet, részben a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kereteiben folytak és népesedési kérdéseket érintettek. Ezek tapasztalatai alapján szeretnénk - csupán illusztrációként - bemutatni néhány olyan területet, amelyben a vélemény-áramok, a kulturális légkör, a "korszellem" és a népesedési magatartás /elsősorban a gyermekvállalás/ közötti kapcsolat kimutatása lehetséges lenne.

X X X

Az egyik terület egy olyan célérték, amelyet az "érzelmi biztonság", a "szeretet-igény", a "pszichikus egyensúly" megnevezésekkel irhatnánk körül, s amelynek biztosítása a család egyik legfontosabb funkciója. Ezt az értéket, amely az egészséges életvezetésnek feltétele - az ember un. "intim" kapcsolataiban érheti el, valósíthatja meg, s társadalmunk mai életformájában ennek elsődleges színtere a család.

/A legkülönbözőbb deviáns magatartások háttérében többnyire az fedezhető fel, hogy a család e funkciójának teljesítésében súlyos zavarok vannak./

Az amerikai és európai országokban, köztük nálunk is elvégzett, un. "elégedettség-vizsgálatok" visszatérően bizonyítják, hogy a "békés", "nyugodt", "jó" családi élet magasan az első helyen szerepel azoknak a feltételeknek a fontossági rangsorában, amelyek az emberek tulnyomó többségének véleménye szerint szükségesek ahhoz, hogy "jó közérzetük" legyen, hogy "elégedett embernek" mondhassák magukat.

De szorosabb témánk: az érzelmi biztonság, a szeretetigény, a pszichikus egyensúly és a gyermekvállalás kapcsolata szempontjából most úgy kell fogalmazni kérdésünket: vannak-e normatívái ma annak, hogy ennek az értéknek elérést optimálisan milyen létszámú és összetételű család biztosítja legjobban, illetve másként kifejezve: élnek-e a házaspárok a családtervezés, a születésszabályozás eszközével - éppenséggel e n n e k a célnak elérése érdekében.

A gyermekvállalás motivumait elemezve többek között A. Sauvy hívta fel a figyelmet arra, hogy a család un. "pszichofizikai egyensúlyának" biztosítása szempontjából meghatározható a gyermekek optimális száma. /Gazdasági szempontból ez nem lehetséges, hiszen ez nyilvánvalóan az a helyzet lenne, amikor egyáltalán nem kell gyermekek eltartásáról gondoskodni. Pszichológiai szempontból azonban ez azért lehetséges, mert a gyermek a családban sokfajta un. érzelmi érték hordozója: szeretet forrása, a szülői ösztön kielégítője, az önmegvalósításra nyújt lehetőséget, stb./ Számos pszichológiai kutatás vált ismertté arról, hogy az "egyke" nem biztosíthatja a megfelelő családi érzelmi egyensúlyt, mivel a szülők állandóan aggodalmaskodnak, s úgy érzik, kettétörik életük, ha a gyermek kiválik a családból. A kétgyermekes családokban már kedvezőbb egyensúlyi helyzet alakulhat ki, bár éppen ezekben a családokban jelenthet jelentősebb érzelmi egyensúly-zavarokat a gyermekek közötti állandó rivalizálás. Így több pszichológiai indíttatású érv szól amellett, hogy a családon belüli pszichofizikai egyensúlyt a kettőnél magasabb gyermekszám biztosítja optimálisan.

Kutatásaink tapasztalatai alapján először ehhez a gondolatmenethez szeretnék néhány kiegészítő és korrigáló megjegyzést fűzni.

Az érzelmi biztonság, a szeretet-igény, a pszichikus egyensúly nem tekinthető valamiféle "önmagáért való" életcélnek; érték-hierarchiáink hálózatában ez ugyanakkor éppenséggel, hogy **f e l t é t e l e** lehet más értékek elérésének.

S minthogy más értékek - pl. anyagi karrier, siker, teljesítmény-elérése ugyancsak függvénye annak, hogy milyen létszámú családot kell eltartani, illetve hány gyermeket kell elindítani ugyancsak ilyen értékek megszerzése irányában, a család "érték-háztartásának" belső strukturájától, érték-preferenciáitól is függ az, hogy ezek eléréséhez milyen létszámot találnak optimálisnak.

A másik, hasonló súlyú tényező, hogy a pszichofizikai egyensúly szempontjából optimális gyermekszám nem választható el a család demográfiai összetételének egyéb jellemzőitől, amelyek - kutatásaink tapasztalatai alapján úgy tűnik fel - a pusztán mennyiségi szemléletű "gyermekszámoknak" fontos járulékos kritériumai.

A tradíciók lassu, fokozatos átalakulása, az életmód, a "korszellem", a kulturális légkör kialakít egy ún. "ideális család-szerkezetet", amelyben a gyermekek száma az egyéb demográfiai jellemzőkkel együtt jelentkezik. A véleményáramlatok, bizonyos közvélemény-elemek előítéletekben, sztereotípiákban kikristályosodott mozaikjaiból állítható össze ez az ideális családkép.

Milyen "demográfiai szerkezettel" írható le ez az ún. ideális család?

a/ Az ideális család nukleáris. Szakmai beszélgetéseken, eszmecsereken egyre gyakrabban hangzik el az a vélemény, hogy az infrastrukturális, főként gyermekintézményekkel való ellátottságbeli hiányosságok miatt szerencsés helyzet lenne, ha ma is együtt élhetnének a generációk

/családok nagyszülőkkel/, amelynek azonban ma részben a generációk földrajzi távolsága az akadály a /az idős szülők falun maradtak/, részben pedig a szűk városi lakásméret. Egyik lakásvizsgálatunk kapcsán azt valószínűsítettük, hogy a generációk együttélése nem igazán élő igénye ma az embereknek. /19/ Fiatalkorú házaspárok körében is többségi vélemény volt az, hogy akkor sem élnének szívesen együtt a szülőkkel, ha lakáskörülményeik erre megfelelőek lennének, s maguk is úgy gondolták, hogy az emberek többségének ez az álláspontja. Mögötte az a törekvés fedezhető fel, hogy megóvják a szűkebb család pszichikus egyensúlyát azoktól a frusztrációktól, amelyek az életmód, a szemléletmód, a gyermeknevelési szempontok generációs különbségeiből következéne.

b / Az ideális családban kevés gyermek van. Ez a hazai családtervezési vizsgálatok ún. "ideális gyermekszám-kérdésével" is jól valószínűsíthető, de azokkal a kérdésekkel is, amelyek az ún. retrospektív gyermekszámra vonatkoznak /"ha újra kezdené házasságát, hány gyermeket kívánna"/, amely jól mutatja, hogy a kettőnél több gyermekkel rendelkezők körében a gyermekszámmal együtt növekszik a "megbánók" aránya, azoké, akik - ha újra kezdené - /egy, kettő, vagy akár három gyermekkel is kevesebbet vállalnának/. /20/

c / Az ideális családban a szülők fiatalok. A házaspárok a házasságkötés első, legfeljebb második évében kell, hogy vállalkozzanak az első gyermekre, mivel "a gyermek tartja össze a családot" és fiatalabb korban "nagyobb türelmük van" a gyermekneveléshez. /21/

Ez a szempont nagyon karakterisztikusan a család pszichikus egyensúlyának őrzése érdekében fogalmazódik meg. Egyik, a családi élettel kapcsolatban folytatott mélyinterjúk so-

rán arra figyelhettünk fel, hogy a gyermekkel kapcsolatos problémák olykor a házaspár között szinte az egyetlen "beszélgetés-indukáló" tényezőt jelentik, amely mintegy kanalizálja a család valamennyi problémáját. A feleség, aki családi életét nagyon jónak itéli, beszámol arról, hogy mióta két gyermekük van, semmi másról nem beszélgetnek egymással férjével, mint a gyerekekről, "megszűnt minden más téma", s amikor 10 napos üdülési lehetőséget kaptak kettesben, három nap után "eluntak mindent", csak arról beszéltek: mi lehet a gyerekekkel, otthagytak csapot-papot és hazamentek.

Az ideális családban a nő legfeljebb 35 éves koráig megszüli összes kívánt gyermekét, de leginkább 26-30 éves kora között, mivel ekkor még "egészséges" és "több a türelme a gyermekhez". /22/

d / Az ideális családban a gyermekek között kicsi a korkülönbség. Jóllehet - főként a Gyes életbelépése óta - ennek a szempontnak olyan indítékai is fontosak, mint az, hogy az anya ne szakítsa meg egymástól távolabb eső időpontokban hosszabb időre a munkáját, továbbá az óvodáztatás, iskoláztatás megszervezése is egyszerűbb korban egymáshoz igen közel eső gyermekek esetén, e motívum mögött pszichológiai indíttatásu megfontolások is állnak.

A gyermekek közötti kis korkülönbség jobban biztosítja azt, hogy a gyermekeket fiatal szülők neveljék, akiknek ehhez több türelmük van, s az "egy füst alatt felnevelni őket" elve azt is inkább lehetővé teszi, hogy az életkori sajátosságok következtében a gyermekek egymás játszótársai legyenek.

e / Az ideális családban - ha több gyermek van - azok különeműek. A születendő gyermek nemével kapcsolatos várakozások szakirodalma ismert, ezek családtervezésre gya-

korolt hatását Klinger András vizsgálta. /23/ Saját kutatásaink is tanusítják, hogy például a harmadik gyermek vállalásánál már jelentősen felerősödik ez a szempont azok körében, akiknek első és második gyermeke egynemű, különösen ha két fiu. /24/ Azt hiszem, e szempont érvényesülésében ma már kisebb szerepe van a "családi név továbbvívése" kivánságának, mint a régebbi időkben, de tapasztalataim szerint még ma is erősen tartja magát az a sztereotipia, hogy nagyobb örömet jelent, ha az elsőszülött gyermek fiu /sőt ez ugy is jelentkezik, mint az apa "férfiasságának" valamiféle szimbolizálása/. Ugyanakkor úgy tűnik fel, hogy a család pszichikus egyensulya szempontjából egyáltalán nem mellékes a hagyományos férfi-, illetve női szerepek kiegyenlítetttsége a családon belül, illetve feltehetően a gyermekek nemi szocializációja szempontjából is előnyös a másik nemhez tartozó kortársakkal való intimebb, testvéri együttélés.

Az ideális családnak ez a "demográfiai mozaik-képe" huzódik meg a jövődöbéli családról alkotott tervek, elképzélések mögött, s számos tapasztalat mutatja, hogy olyasfajta "mérce" szerepét tölti be, amelyre a fiatal házások többsége - a "helyes", "normális" család megvalósítása céljából "beállni" törekszik.

A "pszicho-fizikai egyensuly" szempontjából pusztán csak mennyiségi megfontolásokat mérlegelő un. optimális gyermekszám önmagában azért sem elégséges kritérium, mert nem ritka eset az, amikor éppenséggel a család egyéb szociális, pszichológiai, vagy demográfiai sajátosságai határozzák meg, hogy a megfelelő családi légkört hány gyermek biztosítja.

Tapasztalataink szerint /25/ ilyen esetek a következők:

- a gyermekek egyrésze - függetlenül attól, hogy az anya "tervezőnek" minősíthető-e vagy sem,

használ-e fogamzásgátlási eszközöket, vagy sem - eredetileg "nem tervezett". Különösen a harmadik és további sorszámú gyermekek esetében gyakori az anyáknak az a nyilatkozata, hogy eredetileg nem akartak több gyermeket, de mert teherbe estek, megtartották. Ha egyébként jó a család pszichikus egyensulya, a házastársak közötti viszony, az érzelmi biztonság, a szeretet-igény értéke a családon belül elég nagy, akkor ennek az egyensulynak az "erővonalai" képesek hamar átrendeződni, s inkább egy új családtag befogadását vállalják, semmint a terhesség megszakításával járól frusztráltságot;

- a válást követő újraházasodás gyakran jár azzal, hogy a házaspár az új házasságból is kíván gyermeket, függetlenül attól, hogy a korábbi házasság/ok/ból származók már kimerítik az ideális család gyermekszámát;
- az sem ritkaság, hogy egy újabb gyermek a már meglévő gyermek/ek/ kívánsága miatt születik meg, s ezesetben a család pszichikus egyensulyát éppenséggel az biztosítja, hogy teljesüljön a meglévő gyermek/ek/ kívánsága.

Az elmondottakat latolgatva azt hiszem, nincsen sok alapja feltételezni azt, hogy minél több gyermek van egy családban, annál nagyobb a szeretet-igény, az érzelmi biztonság, a pszichikus egyensuly értéke a családban - vagy akár a társadalomban. /Ez nem mond ellent annak, hogy vannak olyan családok ma is, amelyekben a gyermeknek, a gyermekkel való együttélésnek különösen nagy érzelmi értéke van, s a szülők a kultúra által "ideálisnak" minősítetttnél magasabb gyermekszámra vállalkoznak. Tapasztalataim szerint nem ritkán ebben a más értékek megszerzése során elszenvedett

kudarcok kompenzálódnak/. Ez az oka annak is, hogy a szeretet, az érzelmi biztonság, a pszichikus egyensúly és a magasabb gyermekszám összefüggésének kultiválása a népesedéspropagandában meglehetősen kudarcra van ítélve, a sokgyermekes, un. nagycsaládok édeskés-szirupos bemutatása során pedig /ezeknek a mondanivalója, hogy a pénzhiány, a gyenge ruházkodás és a szűkös lakás azért nem okoz gondot, mert a családtagok szeretik egymást/ kifejezetten a tömegkommunikációs közlemények un. kognitív disszonanciahatását érhetjük tetten.

A kultura-közvetítő eszközök tartalmait, intézményrendszerünk működését figyelve ugyanakkor azt tapasztalhatjuk, hogy a szeretet-igény, az érzelmi biztonság, a pszichikus egyensúly mint társadalmi érték "kultivációs sulya" meglehetősen alacsony, kulturánk még kevésbé "fogadta be" azt a tényt, hogy ennek társadalmi értéke ugyanolyan nagyságrendű, mint az egészségé, hiánya az emberre ugyanolyan kártékony, mint a hiányos, vagy egészségtelen táplálkozás, a tüdőbaj, vagy az értelmi fogyatékoság.

Ami a szeretet-igény, az érzelmi biztonság, a pszichikus egyensúly, mint társadalmi érték "legitimnyilvánosságának" történetét illeti, az meglehetősen kalandos utat járt végig az elmúlt 35 esztendőben. Az államosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának évei összekapcsolódtak egy olyan ideológiával, amely ezt az értéket mintegy negligálva "kispolgárinak" minősítette, s a tudatosságra, az öntudatra hivatkozva olyan új, társas, kollektív értékeket igyekezett megvalósítani, amelynek létfeltételei kulturánkban még nem alakultak ki.

Többek között ennek az emléke köszön vissza abban, hogy mai kulturánkban egyik legégetőbb hiánya a társas, kollektív értékek lassu kibontakozása.

Pedig nagyon sürgető tennivalók lennének ezen a téren, amelynek egyik oka éppen a nuklearizálódó család. A korábbi időkben, amikor nagyobb létszámú, több generációt magában foglaló családok éltek együtt, a család érzelmi egyensúlyt biztosító funkciójának érvényesítésére is kialakult egy "munkamegosztás". A - ma már tipikusan két aktív kereső felnőttet magában foglaló - kislétszámú, nukleáris családra most ebben a tekintetben is nagyobb terhek hárulnak, s - az időmérleg-vizsgálatokból jól tudjuk - a család együtt tölthető idői rendkívüli mértékben lecsökentek.

Erre a fokozott terheltségre a házasságkötés előtt álló, fiatal generáció nincsen eléggé felkészítve: az iskolai oktatás anyagából ez teljesen hiányzik, a gyermeknevelési minták pedig rendkívül hagyományosak, elavultak és így igen gyakori forrásai a családi pszichikus konfliktusoknak.

Az intézményrendszer keveset tud "átvállalni" a nukleáris család megnövekedett pszichikus terheiből és ez nem kizárólag pénzünk, hanem értékeink "hiány-gazdálkodásából" is adódik. Minthogy kulturánk nem fogadta még be eléggé, hogy a szeretet-igény, az érzelmi biztonság az egészséges élet része, ápolásának, karbantartásának, gyógyításának nincsen kialakult intézményes bázisa, megsértéséért nem "jár" olyan társadalmi büntetés, mint a fizikai egészség károsításáért, s a család - értékmegőrző, érték-karbantartó funkciója helyett frusztrációk, indulatok levezetésének szinterévé válik. /Sajátos példa erre az, hogy az iskola a "szülők-nevelők együttműködése" címén miként hárítja át a családokra nevelési funkcióit. A ma már újság-hasábkokon is sokat idézett "üzenő" füzetek tömegesen állítják a szülőket az elé a képtelen pszichológiai feladat elé, hogy otthon büntessék meg gyermekeiket azért a "rosszaságért", amit az iskolában követtek el./

Kulturánkban a biztató fejlődésnek is vannak - eléggé nem propagált - jelei. Az egyik ilyen biztató jel, hogy a nukleáris családokban - ha nagyon lassan és fokozatosan is -, de kezd kialakulni a házastársak közötti egalitáriánusabb családi munkamegosztás és szülői szerepvállalás. Hosszu távon várható ennek a családok érzelmi egyensúlyára gyakorolt jótékony hatása. A másik biztató jel, amelybe talán még nagyobb erőt érdemes fektetni: olyan társas, kollektív értékek megvalósulása, mint a "mások" gyermekének szeretete, vállalása, a szeretet-igény, az érzelmi egyensúly kollektív biztosítása. Ha ritka hollóként is, de hallani példáit már annak, hogy baráti családok "összeszövetkeznek", felváltva viszik nyaralni az összes gyereket, hogy egymáshoz közel lakó családok felváltva vállalják a gyerekek óvodába-iskolába kísérését, beteggondozást, ebéd-hordást stb. Magam is tudok példát arra, hogy fiatal házaspárok biztonságosabban vállalkoztak a második gyermek szülésére, mert számíthattak a baráti, szomszédi családok olyan segítségére, amit maguk is viszonzni tudnak.

Sajátságos, hogy ezeknek a "mozgalmaknak" nemegyszer a kulturális környezet akadályaival kell megküzdeniök: munkatársak, ismerősök lebecsülésével /"kényelmesek", "nem hoznak meg minden áldozatot a gyermekért", "kommunátalakítottak" stb./, nagyszülők elítélésével /"odalökik a gyereket idegeneknek"/.

Talán tulságosan is szövevényesen sikerült bemutatni ezt a területet. Eredeti problémánknál maradva azt kellene megfogalmazni: milyen kutatási kérdések adódnak az elmondottak alapján?

a / Az első feladat a szeretet-igény, az érzelmi biztonság, a pszichikus egyensúly, mint egyéni és társadalmi érték tartalmának empirikus meghatározása lehetne;

- b / E meghatározás alapján választható meg annak az adekvát módszere, hogy miként mérhető ennek az értéknek jelenléte az attitűdökben, az egyéni életvezetésben, milyen a súlya más értékekhez képest;
- c / A következő lépés annak valószínűsítése lehet, hogy összefüggésbe hozható-e ez az attitűd a gyermekhez való viszonyal, a gyermekvállalási szándékkal, a gyermekszámmal;
- d / Tartalmi elemzést lehetne végezni arra vonatkozóan, hogy a szeretet-igény, az érzelmi biztonság, a pszichikus egyensúly, mint érték milyen "kultivációs sullyal" jelentkezik a kulturában - történetileg és jelenleg /pl. szokásokban, hagyományokban, tömegkommunikációban, iskolai oktatási anyagban, intézményrendszerben stb./;
- e / Mindazokban az esetekben, amikor a vizsgált értéket hordozó attitűdök és a gyermekhez való viszony közötti kapcsolat kimutatható, tisztázni lehetne: milyen ennek a kapcsolatnak a kulturális "exposurája". Ez adhatna választ arra, hogy mekkora és milyen összetételű népességnél várható egy olyan tartalmu kommunikáció hatékonysága, amely a több gyermek vállalásáért "boldogabb családi életet" ígér, s kiknél várható ennek disszonáns, vagy kifejezetten diszfunkcionális hatása.

X X X

Egy másik terület, amelyen az adott érték megvalósítására törekvés és a gyermekszám tervezése közötti kapcsolat kimutatása talán lehetséges, a társadalmilag elismert sikerre, teljesítményre orientáltság. Szinte közhelyszerűen jutnak eszünkbe azok a "kemény tények", amelyek jelzik ennek az értéknek fokozatos felerősödését és beépülését mindennapi életünkbe: az iskolai végzettség, a szakképzettség szintjének általános növekedése, a nők gazdasági aktivitásának, iskolai végzettségének, magasabb beosztásokba kerü-

lésének, közéleti szerepvállalásuknak növekedése, továbbá a felfelé mobilizálódás jelzőszámai, az urbanizálódás - olyan jelenségei az elmúlt évtizedeknek, amelyeket a Magyarországon sok tekintetben megkésve jelentkezett "modernizáció", a társadalom innovációs készségének felgyorsuló kibontakozása, mint folyamat etapjaiként értelmezhetünk. E folyamat, amely mind a társadalom makro-viszonyainak szintjén, mind szervezeti síkon, mind pedig a cselekvést koordináló egyéni tudati szintjén érzékelhető - ennek mélyreható elemzését olvashatjuk Kulcsár Kálmán A mai magyar társadalom című könyvében /26/ - kedvezett a siker, a teljesítmény, mint társadalmi érték látványos előtérbe kerülésének. Ugyanakkor aligha van annyi tisztázatlan, megválaszolatlan kérdés, mint éppen azzal kapcsolatban, hogy ez az érték miként határozza meg az egyének, a kisebb-nagyobb csoportok életvezetését, magatartását. Hiszen a társadalmilag elismert sikerek, teljesítmények, mint az emberiség egyik legrégebb értékének kulturális környezete az elmúlt időkben igen nagy változásokon ment át.

Mind az anyagi karrier /a gazdagság, a vagyon felhalmozása/, mind pedig az un. presztizs-karrier /átlagon felüli egyéni siker elérése politikában, tudományban, művészetben, sportban stb./ igen régi időktől fogva preferenciát élveznek és nagy motiváló erővel bírnak. Ha tulságosan meszsze akarnánk kalandozni, arra is számos adalékkal szolgálhatnánk, hogy a gyermekkel, az utódokkal kapcsolatos megfontolások milyen kiemelkedő szereppel bírtak azokban a körökben, amelyekben a siker, a teljesítmény gazdasági-társadalmi feltételei biztosítva voltak. Az anyagi karrier elérése és megőrzése magában foglalta a vagyonosztódás szabályozására törekvést, a gyermekek házasságkötésével, a vagyon-örökléssel kapcsolatos íratlan és írott szabályokat. Hasonló jelenségeket a presztizs-karrier megőrzésére törekvésben is jócskán találhatnánk: a gyermek/ek/ hasonló - kiemelkedő, sikeres - pályára orientálása a családon belüli gyermekszámra valame-

lyest korlátozóan hatott.

Az 1945-ben bekövetkező politikai-társadalmi-gazdasági-kulturális-ideológiai változásokat megelőző időszak Magyarországon az érték-hierarchiák nagymértékű egydimenzióssága volt jellemző. Az anyagi- és presztizs-karrier csak bizonyos társadalmi státusokhoz kötődött, a sikerre, teljesítményre orientáltság köre meglehetősen szűk volt. Azoknak az osztályoknak és rétegeknek számára, akik a sikerért csak nagyon kicsi eséllyel pedáloztak, vagy pedig akik elől egyáltalán elzáródtak a pályák, a gyermek, mint korán jövedelmező munkaerőforrás, és/vagy mint az öreg szülők jövőbeli megélhetésének biztosítója jelent meg. /Azoknál a tehettebbeknél, akik reményt láttak a "gyarapodásra", a gyermekszám korlátozására törekvést ugyanugy megtaláljuk./

A felszabadulást követően a siker, a teljesítmény - más tartalommal - vált hirtelen az egyik legpreferáltabb társadalmi értéké, azzal a kulturális közvetítéssel, amely szerint az ország érdekében elért teljesítmény kötelesség, továbbá, hogy elérése minden ember számára egyformán adott. /Hadd jegyezzem meg: ennek bizonyos torzulásai csak a későbbi években mutatkoztak meg. A kezdeti időszakban nagyonis hatékony és hasznos buzdítás volt ez, nemcsak azért, mert az újjáépítés időszakában "minden munkáskézre szükség volt", hanem mert valóban igen széles tömegek előtt nyitott új lehetőségeket: a jó, szorgalmas, becsületos munka nyilvánoságot kapó jutalmát, értékelését /elégtétel ez olyan alapvető erkölcsi norma betartásáért, amit korábban "nem vettek észre"/, a jó, kiemelkedő teljesítmény utat nyithatott társadalmi felemelkedésre /tanulás, jobb állásba kerülés stb/.

Ugy gondolom azonban, hogy a siker, a teljesítmény és a gyermekszám kapcsolatának kulturális környezete,

sajátos "tálalásmódja" már a régebbi időktől kezdve tartósan beépült a tudati szférában, s hatása ma is elevenen él. Frissen tartásának nagyon sok körülmény kedvezett. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a társadalmilag megkívánt "siker", "teljesítmény" elérését a családi gondok, a családi élet szervezése, a gyerekekről gondoskodás nehézsége inkább hátráltatja, vagy más oldalról: a társadalmilag elvárt teljesítmény nem "hozza" azt az egyéni sikert, karriert, amelynek mintái a régebbi időkből származóan álltak azok előtt, akik attól el voltak zárva.

De vajon hogyan hordozott a felszabadulás előtti kultúra a siker, a teljesítmény és a gyermekszám kapcsolataira vonatkozóan utalásokat? Ennek egyik kirajzolódó iránya - filmekben, képes magazinokban, un. leányregényekben sok nyomát találjuk - annak bemutatása, hogy az anyagi- és presztizs-karrier, amelyek többnyire együtt járnak, s amelyek elérése gyakorlatilag szorgalom, tehetség és szerencse dolga, együttjár a gyermek magasszintű ellátásával: gyerekszobával, nevelőnővel, külföldi iskolákba taníttatással stb. Ezek az életmód-minták azt sugallták, hogy ki-ki annyi gyereket vállaljon csak, amennyit eltartani képes, mégpedig nem akárhogy, hanem az általa kívánatosnak tartott szinten. A referenz-csoportok persze, szubkulturánként mások. Márkus István Nagykörs című, kitűnő szociográfiai monográfiájában írja azzal kapcsolatban, hogy "miért kevés a gyerek?": a régi, falusi közösségnek a mintákat a tanító, a főjegyző, az orvos, a patikus jelentették, ők képviselték azokat az életmód-mintákat, amelyekről most sokan úgy érzik: megvalósításuk előtt végre nyitva az ut. Ezekben a falun élő, de magasabb kulturális szintet tartó családokban mindig kevesebb volt a gyerek, mint a parasztcsaládokban, akik számára most a "sikerese élet" a kisebb gyerekszámmal is összekapcsolódik. /27/ /Kulcsár Kálmán előbb említett munkája utal arra, hogy a hivatali hatalmaskodó bürokrácia, az un. uram-bátyám stílus mögött is

ugyanennek a régi időkből származó minta-követésnek hatását találjuk./

Másrészt annak is tanui lehetünk, hogy bizonyos mikroközösségekben - a közvélemény-alakulás szinterein - az anyagi karrier a felszabadulás előtti kulturális szimbólumok elérését jelenti /pl. az új-gazdagok házépítési, lakberendezési stílusa, esküvői szokásai stb./, s szinte kötelező normává válik betartása, követése. Együttjár ez a kevesebb gyerek "divat-követelményével" is. Márkus István Nagykőrösében így ír erről: "... mint minden lényeges, ismétlődő egyéni-családi cselekvés, a gyermekszám meghatározása is szoros társadalmi kontroll alatt történik. A döntésre kötelezett házaspár elsősorban kortársainak, a többi hasonló helyzetű férfinak és nőnek ítéletétől tart és önkéntelenül is azok normáihoz igazodik. A közvéleménytől óvakodva azok sem vállalnak két gyereknél többet, akiknek kedvük és pénzük is lenne, hogy négyet-ötöt felneveljenek. Jól tudják, hogy fejükre vonnák a közitéletet, s az talán gyermekeiket is sujtaná, hátrányosan befolyásolva iskolai helyzetüket, barátságukat, házasodásukat is. Olyan társadalmi közegben, ahol a családok anyagi és presztizsversengése történelmi okokból, egy sajátos átmenet viszonyaitól felerősítve ennyire befolyásolja mindenki helyzetét, mi sem természetesebb, mint az örökös, feszült figyelem, az aggodalmas igazodás a közvéleményhez, a siker szoros, kistársadalmi követelményéhez". /28/

Az 1960-as évek gazdasági fellendülése méginkább kedvezett e tendencia érvényesülésének. Maga a kultúra is fogyasztásra orientáltabbá vált, a nyugati import fokozott bekerülése, a turizmus szélesedő lehetőségei, az autó-, telek-, nyaralóvásárlás elérhetősége mind inkább azt kezdték sugallni, hogy az anyagi karrier lehetőségei kimerithetetlenek. Voltak, akik - az 1974. évi népesedéspolitikai intézkedések szükségességét elemezve - arra számítottak; ez

az anyagi "feltöltődés" egy idő után befejeződik, s az igények a teljesebb, nagyobb család felé fordulnak. Bár erre - azt hiszem - elevenem volt sok esély, két körülmény is amellett szól, hogy erre a változásra ne is számítsunk. Az egyik, hogy a gazdasági helyzet azóta igen jelentősen romlott, s az áhitott életmód-minták elérése egyre több teljesítményt igényel. Tardos Róbertnek, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársának jelenleg még folyamatban lévő kutatása mutat rá arra, hogy erre a gazdasági romlásra a lakosság mely rétegei reagálnak "jövedelem-kiegészítő", és mely rétegei "szükségletkorlátozó" stratégiával. Ő is azt találta, hogy "jövedelemkiegészítő" stratégia követésére a kevesebb gyermek jobb esélyeket biztosít. /Pedig a legitim nyilvánosságban elgördültek már az "ideológiai akadályok" az anyagi karrier olyan utjai előtt, mint a "maszekosodás", vagy akár a második gazdaságban való részvétel. Önmagában sem lenne érdektelen e folyamat kultivációs hangsúlyváltozásait kimutatni./ Ennek többek között az az oka, hogy ma a gyerekek anyagi karrierjének elindítása /a pályakezdés, lakásszerzés nehézségeiből adódóan/ csak szülői segítséggel képzelhető el. /A korábban már idézett lakás-vizsgálatunk ennek általános felismertségét mutatta: a közvélemény szerint a megfelelő családi háttér sokkal biztosabb alapot nyújt a lakáshoz jutásra, mint a szociálpolitikai kedvezmények./ Ám még a legtehetősebb családok közt is ritka, amelyik élete során két-három, sajátjához hasonló lakás megteremtéséhez alapot tudna nyújtani. /Ez lehet egyik magyarázata annak is, hogy miért nem járt a 60-as évek gazdasági prosperitása több gyerek kívánásával. A magasabb szintű életmód eléréséhez annyi "betömni való lyuk" volt, hogy a pénz, az autó, a telek vásárlását, a drágább turista utakat még lehetővé tette, de több gyermek "életbe indításának terhét" már nem bírta volna el./

A siker, teljesítmény és a gyermekszám kapcsolatának a felszabadulás előtti időkből származtatható kulturális környezete egy másik irányban is tovább él, mégpedig a sokgyermekes, ún. nagycsaládok megítélésében. Mind a vallásos, mind pedig a hazafias, nacionalista ideológia "rejtett üzenetei" azt sugallták, hogy a sok gyermeket vállaló szülők ugyan elég szerencsétlenek és támogatásra szorulnak, de nekik a "sikert" az jelenti majd, hogy szenvedéseik megtérülnek, vagy az égben, vagy akkor, amikor majd látják: milyen derék embereket adtak a hazának.

Ez a sajnálkozó lebecsülés a mai napig jellemzi a közvéleményt. Mind a KSH, mind pedig a TK már idézett, népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatásai /29/ azt mutatták: általánosságban úgy vélekednek ezekről a családokról, hogy nem ismerik a családtervezés, a védekezés módszereit, a terhességek ezekben a körökben "véletlenszerűen" következnek be, s csak a kisebbség gondolja úgy, hogy a sokgyerekes családok többsége tudatosan vállalkozik a több gyerekre, mivel azok család- és gyermekszertőek. Érdekes, hogy a pozitív vélemény inkább az értelmi és egyéb szellemi foglalkozású válaszadókra, a magasabb iskolai végzettségűekre jellemző, vagyis gyakoribb az, hogy a - többnyire alacsonyabb helyen lévő - nagycsaládokat sűrűbben ítélik el a saját rétegükbe tartozó emberek. Elgondolkoztató, hogy a sokgyermekes családoknak ezt a negatív megítélését az összes megkérdezetteknek 9 %-a már a három, 30 %-a pedig a négy-gyermekes családokra is érvényesnek tartja. Egyáltalán, 1965 és 1974. között, amikorról erre vonatkozóan egyáltalán adataink vannak, eléggé jelentősen "csökkent" a nagycsaládok definiálásának alapjául szolgáló átlagos gyerekszám a közvélemény szemében. Míg az 1965. évi adatgyűjtés szerint 100 családra 512 gyerek volt ez a "mérce", 1974-ben ez a mutató már 25-tel kevesebb volt. A régebbi kulturális hagyományok továbbélését találhatjuk abban, hogy - a TK felmérése szerint - a magukat

vallásosnak tartó emberek /az evangélikusokat kivéve/ - lényegesen nagyobb gyermekszámot kapcsolnak a sokgyermekes család fogalmához, mint a nem vallásosak.

Az 1974. évi közvéleménykutatás azt is kimutatta, hogy a gyermekvállalás motivumai között - a közmegejtélés szerint - egyáltalán nem kell szerepelnie annak a szempontnak, hogy a társadalom megbecsüli-e vagy sem a sokgyermekes szülőket, sem pedig annak, hogy vajon erősödik-e a társadalom a sok gyerekkel. Ez csak az alacsonyán iskolázott, főként falun élő és valóban sok - négy vagy több - gyermekes válaszadók szerint követendő szempont, akiknek körében ennek a motivumnak kulturális környezete is más: társadalmi egzisztenciájukat, "sikerüket" inkább az adja, hogy sok gyermekük van.

Azt hiszem, a sokgyermekes családok ilyen megejtélésének kedvez az az információáradat is, amelytől a tömegkommunikáció természetesen nem zárkozhat el, s amely - a világ népesedési problémáiról szólva - azt az üzenetet közvetíti: ahol sok a gyerek, ott szegénység és éhínség van. Ezt a képet a tömegkommunikáció által "teremtett", "második" valóságban kiegészítik azok a hazai információk, amelyek azt üzenik: a sokgyermekes családok segítése, eltartása a szociálpolitika óriási erőfeszítésébe kerül és ennek terhe voltaképpen a helyesen, normálisan viselkedő családokra hárul; azokra, akik annyi gyereket vállalnak csak, amennyit maguk képesek eltartani.

A siker, teljesítmény elérésének másik utja, a presztizskarrier, s témánk szempontjából történelmi változásainak legkeményebb vonulata tagadhatatlanul a nők tömeges munkábaállása, szakképzettségük növekedése. Ennek jól ismert statisztikai mutatóinál nem is időznék most.

/Bár azt érdekes lenne egyszer végigkövetni, hogy a foglalkozás-preferenciák kulturális közvetítése miként irányította újabb és újabb pályákra a női munkaerőt./

A nők gazdasági aktivitásának és a gyermekvállalásnak összefüggéseit tárgyalva szakmai igényű közlemények is gyakran élnek azzal a feltételezéssel, hogy mivel a nők hagyományos családi szerepe és munkahelyi szerepe között konfliktus van, a családi szerep megkönnyítése /pl. az apa-szerep megváltozása, a jobb szolgáltatások és az elérhető gyermek-intézmények/ a konfliktus csökkenését eredményeznék és ez a nőket további gyermek szülésére sarkallaná.

Én azt hiszem, nincsen sok alapja ennek a feltételezésnek, vagyis annak, hogy a nők - bizonyos családi terhek csökkentésére - más családi terhek növelésének stratégiáját választanák. Hiszen voltaképpen elég nagy még mindig a lemaradásuk azon a téren, hogy munkájukkal identifikálódjanak, szakmailag fejlődjenek. Nem véletlen, hogy kutatásaink szerint az ehhez legközelebb álló, diplomás, értelmiségi foglalkozású nők jelentik azt az egyetlen női csoportot, akik további gyermekvállalásainak elsőszámu akadálya munkájuk, szakmájuk folytatásának kivánsága, a szakmai előrejutás, illetve - akik szerint - minél több gyermek van egy családban, annál jobban megsínylik ezt a szakmai ambíciók. S mivel ugyanez a réteg az is, amely inkább számíthat férje segítségére, illetve inkább képes különböző szolgáltatásokat megfizetni, attitűdjeiket kicsit a "jövő modelljének" kell tekintenünk.

És a foglalkozási presztizs-hierarchia csucsára kerülő nők sem "futották még ki magukat" igazán. Az Élet-és Irodalom egyik idei nyári száma tanulságos riportot közöl valamelyik vidéki kórház női orvosainak helyzetéről, akiknek férjhezmenési, családalapítási esélyei a kisvárosi környezetből adódóan eleve rosszabbak, de foglalkozási

kötelezettségeiknek - ami egyben szakmai fejlődést is jelenthetne /pl. éjszakai ügyelet, ünnepnapra ügyelet, érdekesebb esetek miatt munkaidőn túli bennmaradás stb./ - amugy sem tudnának család mellett eleget tenni. A fiatal és ambiciózus pályakezdőknek keményen választaniok kell: család, vagy szakmai előrelépés.

A férfiak helyzete más - mondja az egyik orvosnő - egy orvos mindig és mindenhol talál olyan, megfelelő feleséget, aki kiszolgálja őt és ellátja a családot. Hogy mennyire bizonytalan ma kulturánk ennek a problémának^a kezelésében, arra mi sem jobb példa, mint a kórház vezető főorvosa, aki ezt a helyzetet úgy oldaná meg, hogy a nők elől eleve elzárná az orvosi pályát, már a felvételi vizsgáknál nagyobb esélyt biztosítana férfiak számára az egyetemre kerülésben.

De egyoldalúak lennének, ha a presztizs-karrier gyermekszámot befolyásoló hatásáról, csak mint női problémáról beszélünk. Néhány évvel ezelőtt a termékenységi statisztikák meggyőzően bizonyították, hogy az un. vegyes házasságok termékenysége többnyire az alacsonyabb termékenységű társadalmi rétegből származó házaspárhoz igazodik, függetlenül attól, hogy a férfi, vagy a nő származik-e abból. /Ez a fajta "házassági mobilitás" ma már valamelyest lelassult, az is közrejátszhat ebben, hogy a női iskolázottság növekedése következtében a férfiak nagyobb eséllyel választhatnak feleséget hasonló társadalmi rétegből./ De a jelenség mögött a vágyott, a kívánt életmód-minta követésének igénye sejthető.

Nem feledkezhetünk meg a presztizs-karrier szocializációs vonatkozásairól sem. A szociológiai vizsgálatok - többek között H. Sas Judit kutatásai /30/ évekkel ezelőtt felhívták már a figyelmet arra, hogy a társadal-

milag nyitott családok gyermeküket mindinkább a magasabb presztizsű pályákra orientálják, s a gyermek-státus meghosszabbodása a hosszabb iskolázás következtében jelentősen megnöveli a "gyermektartás költségeit", ami ugyancsak a gyermekszám korlátozását erősíti.

A családszociológia sokoldaluan foglalkozik az-
zal, hogy a nők nagyrésze számára /különösként azok szá-
mára, akik más - szakmai, presztizs - sikerre kevésbé, vagy
egyáltalán nem számíthatnak/ éppenséggel a gyermek, az a-
nyaság jelenti a társadalmilag elismert sikert, teljesít-
ményt. Azt gondolom, hogy önmagában ez a tény - hogy ugy
mondjam - a "dolgok rendje" és mind a férfi, mind pedig a
nő biológiai lényéből következik, hogy "sikernek", "telje-
sítőmennynek" tartják ha utódokat képesek létrehozni, mégin-
kább pedig sikertelenségnek, az élet kudarcának, ha erre
nem képesek. Abban is sok igazság lehet, hogy a szülői hi-
vatás választásának van egyfajta "kompenzációs" funkciója
is. Semmiféle olyan adatot nem ismerek azonban, hogy az
anyagi-, vagy presztizs-karrier hiánya a nők tömegeit ösz-
tönöznél a kulturális környezetünk által normálisnak tartott-
nál jóval több gyermek szülésére.

A legitim nyilvánosság, a kultúra-közvetítő esz-
közök ma meglehetősen nagy konfuzitást mutatnak abban, hogy
mi a társadalmilag elismert siker, teljesítmény. Még erő-
sen kísértenek a korábbi évek ideológiai hagyományai, a-
mikor az anyagi karrier, a család boldogulására, a gyermek
jövőjének biztosítására törekvés pejorativ értelmű volt.
A körülmények kényszerítő hatására ennek interpretálásában
gyors változásokunk lehettünk tanui. De hasonló konfuzió
volt - és van - annak bizonytalan kezelésében is, hogy va-
jon minőségi, értékrendbeli különbség van-e abban, ha va-
laki a munkával akar sikert elérni, vagy például a gyer-
mekeivel. Ez utóbbit hajlandók vagyunk "maradisággal",

"régimódisággal", "befelé fordulással" stigmatizálni. Nem tudom, nem követünk-e el hibát, amikor olyan kulturális normákhoz akarunk magatartásokat igazítani, amelyek működését, hatását és visszahatásait nem ismerjük igazán.

X X X

A siker, teljesítmény kulturális tartalmának változásait, tevékenység-motiváló szerepét nem tudnánk értelmezni egy másik, alapvető emberi érték: a társadalmi egyenlőség, társadalmi igazságosság funkcionálásának, történelmi változásainak, sorsfordulóinak elemzése nélkül. Már csak azért sem, mert az anyagi- és presztizs-karrier érdekében kifejtett teljesítmény olyan mérce is egyben, amely szüntelen viszonyításra kész: "igazságos-e az a jövedelem, amit a befektetett munkáért kapok", "vannak-e olyanok, akiknek ugyanekkora, vagy nagyobb jövedelemért kevesebb teljesítményt kell nyújtaniuk" - s a "másokhoz viszonyításnak" állandó jelenléte révén a siker, teljesítmény elérése sokak számára a társadalmi hátrányok felszámolásának "kényszerpályáját" jelenti.

A társadalmi együttélés e - Hankiss Elemér megfogalmazásával élve - "sarkalatos, de ellentmondásos értéknek" /31/ egyik legkeményebb tényezője éppenséggel az az ellentmondás, ami az elmúlt száz esztendőben, különböző társadalmi-történelmi feltételek között érvényesülve ugyan, de lényegét tekintve változatlanul fennáll: a több gyereket eltartó családok jövedelme akkor is alacsonyabb, ha kereső tagjai magasabb teljesítményt nyújtanak, illetve bérfekvésük magasabb, mint a kevés gyereket eltartó, vagy gyermektelen keresőké.

Annak a - már-már könyvtárnyi - dokumentációja, hogy a társadalompolitika milyen korrekciókat k é p e s és a k a r tenni e konfliktus enyhítésére, nem csak az e célra szánható anyagi lehetőségeket mutatja. Tükrözi azt is, hogy a társadalmi egyenlőség, társadalmi igazságosság kulturális környezete, a politika, az ideológia, az intézményrendszer által történő értelmezése az elmúlt 35 esztendőben milyen formaváltozásokon ment át. /32/ Elemzése sokat segíthetne abban, hogy a társadalmi esélyek egyenlőtlenségeinek a közvélemény általi megítélését magyarázni tudjuk.

A gyermekvállalás motivumainak 1970-es években végzett vizsgálataiból hiányzott az a kutatói szemléletmód és igény, hogy annak megismerésére törekedjünk: hogyan fedezhető fel a társadalmi egyenlőség, társadalmi igazságosság elérésére törekvés e motivumok mögött, jöllehet, jeleivel a mindennapi életben lépten-nyomon találkozunk, s a könyvélemény-alakulás néhány olyan sajátosságát is megfigyelhettük, amelyek ennek az értéknek állandó jelenlétére vallanak.

Pedig ezek a jelzések sokszor furcsák és megtévesztők.

Az egyik ilyen "megtévesztő" jelenség, hogy a "hátrányosabb" helyzetben lévők a reálisnál kevésbé érzik hátrányaikat, helyzetük jobbrafordulásához a reálisnál sokszor lényegesen kisebb ráfordítást is elegendőnek találnának. /Jövedelemvizsgálatokból jól ismert ez: az alacsonyabb jövedelmű emberek viszonylag kicsi emelkedést is olyannak érznek, ami "jelentősen javítana" életszínvonalukon./ Ezt figyelhettük meg akkor is, amikor több gyermeket gondozó anyákat kértünk arra: több szempontból hasonlítsák össze az egy-, a két- és a három gyermekes családok helyzetét.

Ugy tűnt fel, reális összehasonlítási alap ez a megkérdezetteknek: kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de minden szempont szerint a gyermekszám csökkenésével növekednek a családi és társadalmi előnyök. De ezen az általános tendencián belül azt is megfigyelhettük, hogy a három-, vagy több gyermekes anyák kevésbé tartanak a harmadik gyermek életszinvonal-csökkentő hatásától, s az anya munkavállalása szempontjából sem érzik annyival kedvezőtlenebbnek a háromgyermekes családok helyzetét, mint a kevesebb gyermeket nevelő nők. Másként fogalmazva: a három- és ennél több gyermekes nők saját helyzetüket minden tekintetben kedvezőbbnek látják, mint a harmadik gyermeket már nem vállaló, a harmadik gyermek valóságos, vagy vélt hátrányaitól tartó kétgyermekesek.

A felületes szemlélőnek könnyen támadhat erre olyan benyomása: lám, feleslegesen aggodalmaskodnak az egy-két gyermekes családok, hiszen a tényleges tapasztalatokkal rendelkezők korántsem látják olyan sötétnek helyzetüket. A vélemények mélyebb elemzése azonban e jól ismert jelenség mögött a rosszabb helyzetben lévők alacsonyabb igényszintjét és alacsonyabb informáltsági szintjét mutatja. /33/ Többek közt ezért is annyira indokolt az un. "elégedettség-vizsgálatoknak" az az elméleti kérdésfeltevése: vajon az-e a jó a társadalomnak, amivel a társadalom minden tagja elégedett. /Sajátos példája ennek: az 1974. évi népesedéspolitikai intézkedések következtében lakótelepi lakásban részesített sokgyermekes családok körében a lakással való elégedettségnek soha nem látottan magas szintjét mérhettük. Ezzel együtt soha nem látott zsfoltságot is tapasztalhattunk itt, az egy főre jutó négyzetméterszám rendkívül alacsony volt. Világos, hogy - sokgyermekesekről lévén szó - e lakások "bővitetten" termelik újra a lakásigénylőket. Maguk az "elégedett" szülők is jól látják ezt: lakáshelyzetüket sokan akkor látják

majd véglegesen megoldottnak, ha "a gyermekek - akik miatt a lakást kapták //!< - elköltöznék"./

Egy másik "megtévesztő" jelenség egy, fejét több formában felütő, sajátos társadalmi intolerancia, amely a több gyermeket nevelő családokat méltánytalanul súlytja. Alapját egy torz ideológia képezi, amely szerint van a társadalomnak egy olyan része, amelyik - egyéni adottságokból következően - lusta, dologkerülő, lumpen elemekből áll, amelyektől a "helyesen", "normálisan" gondolkozó embereknek el kell határolniok magukat, akikkel szemben az állam kénytelen időnként adminisztratív intézkedéseket is hozni. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont egyik vizsgálata /"Ki a gazdag? - Ki a szegény?"/ valószínűsítette, hogy a közvélemény szemében ezek a jelzők gyakorta a "szegénység" definíciójának alkotóelemeit képezik. E tudatjelenség társadalmi feltételeit - amint arra Ferge Zsuzsa is rámutat - az képezi, hogy széles társadalmi köre van azoknak, akik - rossz munkafeltételek, alacsony jövedelmi viszonyok mellett - igen nagy erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a társadalom peremére jutást elkerüljék. /34/

A társadalmi intolerancia felerősödésének kedvez, ha a hiány-gazdálkodás - akarva-akaratlanul - növeli az elosztás egyenetlenségeit. Lakás-elosztással kapcsolatos véleménykutatásaink során tapasztalhattuk, hogy a tanácsbírlakáshoz jutás révén szerzett társadalmi "előnyök" és a magánereőből történő építkezés kényszerének társadalmi "hátrányai" a legkülönbözőbb eredetű és irányú frusztrált-ságot, sokszor indokolatlan előítéleteket váltanak ki a közvéleményből. Így pl. a "kitüntettek", a "funkcionáriusok" kedvezményeinek elitélését, a vidékről-városokba költözőkét /"minek jöttek ide", "menjenek vissza oda, ahonnan jöttek"/, a magányosokét, egyedülállókét /"elfoglalják a lakásokat a családos emberek elől"/, a lakásért gyermeket vállalókét /"csak a lakásszerzés vezérli őket"/. Hasonló

ehhez a cigánysággal kapcsolatos, közvéleményben élő előítéletek felerősödése olyan esetekben, amikor a cigányok a közvélemény szemében érdemtelenül állami, társadalmi előnyöket kapnak. /35/

Ez az intolerancia - különböző mértékben és tartalommal - időnként a nagyobb gyermekszámu családokat is sújtja, amint ezt a sokgyermekes családok megítélésével kapcsolatban korábban már említettük, de jól ismertek a többgyermekes szülők munkahelyi konfliktusai is /akiket munkaidő-kezdvezményben "kell" részesíteni, kedvezőbb munkabeosztásba "kell" foglalkoztatni, sokszor "kell" helyettesíteni őket, "elveszik" az üdülési kedvezményeket a kis családok, a magányosok elől, stb., stb./.

Paradox jelenség, hogy ennek a társadalmi intoleranciának gyakran az a kép is kedvez, amelyet a tömegkommunikációs eszközök festenek az állam, a társadalompolitika tevékenységéről.

Erre példaként azt az 1975. évi lakáshelyzettel kapcsolatos közvéleménykutatást említhetném, amely a lakáshelyzetről szóló sajtóközlemények tartalomelemzésével is kiegészült. /36/ Ekkor úgy találtuk, hogy a válaszadók 80 %-a szerint az állam "elegendő gondot fordít" a lakáshelyzet javítására. E vélemény mögött a sajtónak azt a "kultivációs strukturáját" találhattuk, amely szerint az újságok lakáshelyzetre vonatkozó kijelentéseinek mintegy 60 %-a kedvező jelenségekről adott számot, 15-20 %-a feladatokról, s így a közleményeknek viszonylag szűkebb köre vonatkozott csak hibákra, kedvezőtlen jelenségekre. Az egyes társadalmi rétegek /pl. "munkások", "sokgyermekesek", "fiatal házasok"/ az esetek többségében úgy jelentek meg, mint amelyek "lakást kaptak", "beköltöztek", "lakást fognak kapni",

"lakásban kell részesíteni őket", és csak igen-igen ritkán fordult elő olyan kontextus, hogy valakinek "rossz lakása van", "nincsen lakása". A negatívabb kontextus inkább úgy jelent meg, hogy az illetőknek átmenetileg megoldatlan a lakáshelyzete, pl. jogi problémák, válás stb. miatt. Az a tömegkommunikáció által sugallt kép, hogy az ország lakáshelyzetében igen kevés a hiba, a kedvezőtlen jelenség, s hogy az állam lakásépítési tevékenysége következtében az érintettek lakást kapnak, beköltöznek, előnyben részesülnek stb. - nem ad reális képet a közönség számára a lakáshelyzet megoldódásának tényleges akadályairól. Ebből ered, hogy a vélemények megkísérlik maguktól "megtalálni" ezeket a gátakat, akadályokat, s indokolatlanul olyan területeken látnak feszültségeket, ahol az nem felel meg a valóságosnak. Így például a közvéleménykutatás során sokan látták a lakáshelyzet megoldásának akadályát a "magas népszaporulatban", abban, hogy "tul sokan vagyunk", hogy a fiataloknak "tul magas igényeik vannak". /Néhány évvel később, lakásra váró budapestiek körében végzett kutatásunk során is tapasztalhattuk, milyen sűrűn hivatkoznak a lakáshozjutás nehezítőjeként a "népszaporulatra", a "magas születésszámmra" az emberek./

X X X

A teljesítmény, siker elérése így - akár anyagi -, vagy presztizs-karrierre motivál, akár vélt vagy valóságos társadalmi hátrányok csökkentésére, akár pedig csupán a "status quo" őrzésére, annak a helyzetnek a fenntartására, hogy ne szoruljon a család perifériára - kemény mozgósító erő. Olyan célérték, amelynek betartását éber figyelemmel kíséri a közvélemény. Az eltartandó, az életbe elindítandó gyermekek száma - úgy tűnik - középponti szerepet kap ebben a versenyben.

Ha egyszer elszánnánk magunkat annak vizsgálatára, hogy a sikerre, teljesítményre orientáltság népesedési magatartásra gyakorolt hatását megvizsgáljuk, valószínűleg nehéz lenne ezt a munkát statisztikai mutatók kidolgozásával, statisztikai összefüggések kimutatásával kezdenünk. De a sikerre, teljesítményre orientáltság, a társadalmi egyenlőség, társadalmi igazságosság, mint egyéni és társas értékek kulturánk történetében tapasztalt formaváltozásainak elemzése megvalósítható. S ennek ismeretében az olyan életut-vizsgálat, amely a sikerre, teljesítményre orientáltság minőségi etapjait is képes figyelembevenni az élet egyes ciklusaiban, sorsfordulóin, már járható ut lehetne.

X X X

Folytathatnánk tovább a családi döntéseket különböző irányokba motiváló cél-értékek sorolását, fejtegetésünk akkor is féloldalas maradna, ha nem szólnánk arról, hogy a családtervek megvalósítását lehetővé tevő születésszabályozási módszereknek és eszközöknek, mint eszköz-értéknek is sajátos kulturális környezete van, amely alkalmazásukat vagy elutasításukat - mint más értékek esetén is - szabályozza. Ennek az eszköz-értéknek elterjedéséről, olykor kalandos, de végülis diadalmas utjáról születésszabályozási statisztikák és konkrét kutatások sora tudósít.

A születésszabályozáshoz való viszonyt a szakirodalom gyakran és joggal tárgyalja úgy, mint a politikához való viszonyt. G. Myrdal a születésszabályozási eljárások fejlett országokban való terjedésének kezdetére még a "felforgató tevékenység" kifejezést sem találja tulzásnak, mivel "a lakosság viselkedésében végbemenő, ezen változás a hivatalos politika, valamint az egyház, a közigazgatás, az iskola, a sajtó, az orvosi körök és a törvényhozás formájában

megszervezett, valamennyi társadalmi erő közös ellenállásába ütközött". /37/

A születésszabályozás, a fogamzásgátló eszközök mind kiterjedtebb alkalmazása, s főként legalizálása hamar felismertette, hogy a gyermekszámra vonatkozó egyéni, családi döntéseknek van egy olyan tartománya, amelynek megértése, interpretálása csak az egyének különböző társadalmi helyzetekre válaszként érkezett reakcióinak, általános viselkedési modelljeinek ismeretében lehetséges. Mind több olyan kutatási beszámolót olvashatunk, amely a születésszabályozási magatartást a politikai magatartáshoz hasonlítja, lehetségesnek tartva az ott kidolgozott mérési módszerek /pl. etnikai, faji, nemzetiségi előítéletek mérésére alkalmazott attitűdskálák, a személyes kommunikációs csatornák működésének vizsgálatára alkalmazott módszerek/ felhasználását a születésszabályozási magatartás vizsgálatára is. E felfogás elterjedésének kedvezett az a rendkívül gyorsütemű fejlődés, amelynek az elmúlt félévszázadban ugyancsak tanúi lehettünk a szociológiai szakkutatás azon területein, amelyek kifejlődését a gazdasági viselkedésformák és a politikai viselkedésformák előrelátásának igénye ösztönözte. A századunk első évtizedeiben végbemenő gazdasági fejlődés, amelyben mind számottevőbb tényezővé vált a legszélesebbkörű fogyasztóközönség vásárlóképessége és fogyasztói magatartása, kifejlesztette a keresletkutatás technikai apparátusát. A választójog kibővülése, a tömegek megjelenése a politikai élet porondján, a választási eredmények előrejelzésének igénye, a közvélemény alakíthatóságát, befolyásolhatóságát valló nézetek hangoztatása nagy lökést adott a viselkedéstudományok empirikus eszközeinek, modern és kifinomult technikai apparátusának kifejlesztéséhez, az egyének társadalmi magatartása, illetve a közösségek magatartása általános elméletének kialakulásához.

Ami a születésszabályozás - mint "politika" magatartás - vizsgálatánál a párhuzam lehetőségét sugallta, az éppenséggel annak nyilvánvalóvá válása, hogy az egyének, a házaspárok döntései közvetlenül képesek befolyásolni a termékenységet, az ország, az állami, a politika egyik legjelentősebb tényezőjét, s az egyéni döntések alakulásának előrebecslése, illetve befolyásolásának lehetőségei ugyanolyan fontosságúvá váltak a politika számára, mint a döntések más szféráiban /fogyasztásban, politikai választásokban/. Az Egyesült Államokbeli Gallup Pool már 1936-ban közvéleménykutatói kérdőívre fogalmazza az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdést /What do you consider is the ideal size of a family - a husband, wife and how many children/ /38/, s néhány évvel később megállapítja, hogy az ideális gyermekszám átlaga politikai események hatására "mozog", pl. a háborus években csökkent. Európai közvéleménykutatásoknak - közöttük elsősorban a franciaországiaiknak - a mai napig is állandó és visszatérő témája, hogy a közvélemény szerint milyen mértékben van "joga" az államnak, a politikának beleszólni az élet olyan intim szférájába mint a gyermekszám meghatározása. A születésszabályozás ugyanis egy olyan, sajátos eszköz-érték, amely nemcsak igen sokfajta cél-érték megvalósításának lehetséges eszköze, hanem legalizálása egyben az egyéni szabadság, az egyéni döntési lehetőségek intézményes biztosításának, az "intim-szféra", a magán-szféra intézményes hatalomtól való védelmének, a vele való szembehelyezkedésnek is egyfajta szimbóluma. Ennek a hatását a közvélemény ma is magán viseli, s azért találjuk azt, hogy például a művi terhességmegszakítás jogi szabályozására a közvélemény mindig igen intenzíven rezonál.

Magyarországon nincsenek olyan kutatások, amelyek a születésszabályozás, mint politikai magatartás sajátosságait vizsgálnák. Az 1970-es években készített, népesedési kérdésekről szóló közvéleménykutatások tartalmaztak néhány

kérdést a művi abortuszok szabályozásának megítélésével kapcsolatban, amelyek alapján indirekt módon következtethetünk e probléma kulturális-politikai környezetére. De a születésszabályozás, mint eszköz-érték magyarországi - az európain belül is sajátos - alakulásáról sokat megtudhatunk más kulturális forrásokból is.

A születéskorlátozásra törekvés már a 18. században is ismert volt Magyarország egyes területein. Legdrasztikusabb formájának, a magzatelhajtásnak alkalmazására is vannak ismereteink a régi időkről. Tárkány Szücs Ernő Magyar jogi népszokások című, kitűnő könyve arról ad számot, hogy a magyar jogi népszokások eléggé szigorúan védték a méhmagzatot, elhajtását többnyire a fogantatás pillanatától bűnnek, gyilkosságnak tekintették, de Gémes Balázsnak a Magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek a magyarság körében című gyűjtéséből azt is tudjuk, hogy nem mindenütt érvényesült ilyen merev szabály, "mert amíg a magzatnak - felfogásuk szerint - nem volt lelke", védelemben sem részesült. A fogantatástól számított ún. türeési idő nagyon sokféle lehetett és sem területi, sem etnikai törvényszerűség ebben az időben nem ismerhető fel. Bucsán /Békés m./ az volt a hiedelem, hogy az első hónap végéig nem vétek a terhesség megszakítása, máshol 1-2 hónap, legáltalánosabban pedig a "fele idős kor", "amikor megmozdul" volt a türeési határ. Bugyin /Pest m./ azt tartották, hogy "az abortusz kezdettől bűn, de ha megmozdul, gyilkosság, mert attól kezdve lelke van a magzatnak". /39/

A nemzetközi mércével mérve is rangos magyar szociográfiai és falukutatók, néprajzkutatók sok és értékes adatot tártak fel a születésszabályozás, illetve "egykézés" társadalmi hátteréről is. /40/

A születésszabályozás formái kezdetben a parasztság körében terjedtek el, s csak később a városi polgárság

és a munkásság között. Mint az közismert, legfőbb motiváló tényező az volt, hogy az anyagi és társadalmi előretérés szinte egyedüli lehetőségét sokak számára csak a kevések gyerekek vállalása jelenthette. Erdei Ferenc a falusi és a városi családok születésszabályozási motivumait is megkülönböztette. Ugy találta, hogy a városi lakosság szemében a születéskorlátozásnak kizárólag gazdasági okai voltak, s amint a gazdasági bajok elhárultak, megszűnt az egykézés is. Az okok - úgy találta - a parasztságnál többsíkon jelentkeztek: "... egy lehetetlenné vált élethelyzetnek különleges társadalmi formaképzéssel való, vélt enyhítése. Tehát a parasztegyke a mindennap érzett lehetetlen élet gyakorlatában számtalan apró próbálkozásból, megegyezésből, kényszerből és gyávaságból elvonatkoztatott társadalmi formája egy-egy falunak, s ez a forma most már egyéni akaratok és szándékok fölött álló, kötelező magatartás, amit erkölcsi igazolással szentesít a társadalom és állandó morális éberséggel vigyáz arra, hogy tagjai ne bontsák meg érvényét". /41/

A születésszabályozás, mint eszköz-érték tehát a régi időktől kezdve tartósan épült be a magyar népi kultúrába is, motivumait történelmünk sajátos alakulása formálta, alkalmazása mindig szigorú közösségi normák szerint történt, s mindezek együttesen igen problematikus és hatásában kétségessé teszik intézményes, adminisztratív szabályozását. Ennek példája a máig is Ratkó-korszakként emlegetett, a felszabadulást alig néhány évvel később követő népesedéspolitika, amikor a rendkívül nehéz gazdasági és politikai helyzet rendkívül szigorú népesedéspolitikai jogszabályokkal párosult, s amelynek eredményeképpen az állam "beleszólása" a családtervezésbe a közvélemény számára, mint a személyi kultusz nehéz gazdasági és politikai terheinek egyike konstituálódott. Ezt csak erősítette az a tény, hogy a gazdasági és politikai büntetésben kialakult, jogszabályokat sértő gyakorlat ezekben az években

ugyanilyen módon terjedt ki a magzatelhajtás büntetésére is. /42/

A terhességmegszakítás sok másfajta tevékenységgel e g y ü t t került "illegálisba", a közvélemény számára azt a "rejtett üzenetet" sugallva, hogy a magánéletnek, az intim szférának . ez az eszköz-értéke a hatalom, a politika kiszolgáltatottja.

A művi vetélésekkel kapcsolatos szigorítások - mint ismert - 1956. után megszűntek , s - mintegy válaszként az előző évekre - a termékenység újabb, látványos csökkenése és az abortuszok arányának jelentős növekedése következett be. A népesedés problémáinak előtérbe kerülése, az arról szóló, meglehetősen riasztó adatok, hogy a közelmúltban a művi vetélések száma még meghaladta a születések számát, a tudományos felvilágosító tevékenység, amely a művi vetélések további szülésekre gyakorolt káros hatását bizonyította, lassu változást eredményezett a művi abortuszok hivatalos szabályozásának megítélésében.

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1971. évi közvéleménykutatása szerint a lakosságnak csak 25 %-a helyezkedett arra az álláspontra, hogy mindenkinek - aki kívánja, korlátozás nélkül meg kellene engedni a művi terhességmegszakítást, 69 % pedig nem, vagy csak erős korlátozásokkal tette volna lehetővé ezt a beavatkozást. /43/

Az 1974. évi, újabb népesedéspolitikai intézkedéseket követő közvéleménykutatások lényegében hasonló eredményeket hoztak. A TK közvéleménykutatása szerint a felnőtt lakosságnak csaknem fele, 47 %-a megfelelőnek találta a művi terhességmegszakítást szigorító, újabb intézkedéseket. Azonos /17 %-18 %/ volt azok aránya, akik enyhébb, vagy pedig szigorubb intézkedéseket találtak volna célravezetőbbnek, s 18 % nem tudott e kérdésben állást foglalni. /44/

A KSH közvéleménykutatása szerint a lakosság 16 %-ának nem

volt véleménye erről a kérdésről. A véleménnyel bírók 92 %-a szükségesnek, 8 %-a szükségtelennek látta a szigorítást. Akik szükségesnek látták, azoknak 2/3-a megfelelőnek is találta azokat, a további egyharmadon belül azok voltak többségben, akik túl szigorúnak ítélték.

A TK közvéleménykutatása azt is kimutatta: a közvélemény erősen megoszlott abban a kérdésben, hogy egyáltalán miért volt szükség a szigorító szabályokra. Ez annak tudható be, hogy bár a népesedéspropaganda egyértelműen az egészségügyi szempontokat hangsúlyozta, a szigorítások időzítése mégis a kedvezőtlen népesedési helyzet, az alacsony születésszám, a háromgyermekes család preferálásával kapcsolódott össze. Ebből adódott, hogy a 18 éven felüli, felnőtt lakosságot reprezentáló minta több, mint 50 %-a úgy látta, a szigorító intézkedések a születések számának növelését célozzák. Az is megfigyelhető volt, hogy az enyhébb szabályozást kívánók kevésbé fogadták el a szabályozás indokaként az egészség védelmét, s inkább vélték úgy, hogy a szigorításokra egyszerűen csak a születésszám növelése miatt van szükség.

Mindkét közvéleménykutatás kimutatta azt is, hogy az intézkedést túl szigorúnak, vagy szükségtelennek tartók nagyobb arányban szerepeltek az iskolázottabb, illetve értelmiségi foglalkozású városi lakosok között, tehát abban a rétegben, amely általában érzékenyebben, intenzívebben reagál a közvéleményt frusztráló helyzetekre.

Ezek a közvéleménykutatások megkísérelték azt a "klasszikus" problémát is körbejárni, hogy "mennyire van joga beleszólni az államnak" a családi döntésekbe. E kérdés közvéleménykutatói kérdőívre fogalmazása nem könnyű egy olyan közönség számára, amely "kulturális örökségként" hordozza magában azt az emléket, amelyet az 50-es évek népesedéspolitikája jelentett.

Igy az a vélemény, hogy "az állam tulságosan sokat foglalkozik népesedési kérdésekkel" nálunk - legalábbis az 1970-es években - indirekt módon azt az álláspontot juttatta kifejezésre, hogy az állam "tulságosan is bele akar szólni a családra tartozó döntésekbe". /Lehetséges, hogy az 1980-as években már egyértelműbb kérdésmegfogalmazások is alkalmazhatóbbak lennének./

Az 1974. évi nagy népesedéspropaganda-kampány után a lakosság többsége, 55 %-a vélte úgy, hogy az állam annyit foglalkozik a születések számával, a népesedés problémáival, "amennyi szükséges", 26 % szerint a szükségesnél t ö b b e t, 10 % szerint a szükségesnél k e v e s e b b e t foglalkoznak ezzel, s 9 % nem tudott véleményt alkotni.

Alig néhány hónap elteltével egy újabb közvéleménykutatás az állam tevékenységét megfelelőnek tartók arányának növekedését jelezte, s 19 %-ra csökkent azoké, akik feleslegesnek találták, hogy ennyit foglalkozzon az állam a születésszámmal.

A véleményeket elsősorban az differenciálta, hogy az értelmiségi foglalkozásuak, elsősorban a diplomás nők véleményei megosztottabbak voltak, s jobban eltértek az országos átlagoktól, mint bármelyik más foglalkozási csoport esetén. Ez elsősorban azzal volt magyarázható, hogy az értelmiségi nők között voltak legtöbben olyanok is /közel 1/3-uk/, akik a művi terhességmegszakításra vonatkozó új szabályozást tulságosan szigorúnak ítélték. Az értelmiségi nők - úgy tűnt fel - éppenséggel az abortusz-korlátozásban látták azt a "többletet", amellyel foglalkoznia az államnak már "felesleges", "szükségtelen" volt.

Az értelmiségi - s részben az egyéb szellemi - foglalkozásuak országostól való véleményeltéréseivel füg-

gött össze az is, hogy a budapestiek véleménymegoszlásai eltértek mind az országostól, mind az egyéb városi lakosokétól. A budapestiek, illetve az értelmiségi és szellemi foglalkozásuk között - az országostól eltérően - olyanok is többen voltak, akik jobban "megértették" a kedvezőtlen népesedési helyzet várható következményeit, s ezért az állam részéről még nagyobb törődést igényeltek volna, de olyanok is /főként a nők között/, akik a gyermekvállalás nagyobb terheit talán jobban átérezve - az intézkedések mögött a "magánéletbe való fokozott beavatkozást" érezték.

A születésszabályozás, mint eszköz-érték kulturális tartalma, környezete napjainkra jelentősen változott. Ennek legfontosabb vonása, hogy a modern fogamzásgátló eszközök fejlesztése, tökéletesítése, választékának bővülése, továbbá az egészségügyi kultúra terjedése, az egészségügyi és szexuális felvilágosítás javulása következtében politikai tartalma sokat oldódott, s helyette egészségügyi tartalma erősödött. Ez a változás természetesen önmagában nem a nagyobb gyermekszám vállalását szolgálja. De a családtervezéssel, születésszabályozással kapcsolatos, nyitottabb, modernebb, kulturáltabb közvélemény azért sokat tehet, hogy a népesedési helyzet főként az érintett népesség tudatos törekvései következtében javuljon, s kevesebb olyan szabályozásra legyen szükség, amely politikai, társadalmi, vagy egyéni konfliktusoknak lehet forrása.

A családi döntések érték-tartalmának vizsgálata nem képzelhető el a születésszabályozáshoz való viszony, mint eszköz-érték figyelembevétel nélkül. A termékenységi- és családtervezési vizsgálatok rendszeresen gyűjtenek adatokat a születésszabályozási eszközhasználat szokásaira vonatkozóan is. /Ennek "kultur-története" önmagában is igen tanulságos adalékokkal szolgálhat./ Ebből az

adatgyűjtésből származó lehetőségeket azonban nem használjuk ki igazán. A különböző fogamzásgátló módszerek és eszközök "ismertségének" és "alkalmazásának" gyakoriságai nem szolgálnak elegendő alapul azoknak a helyzeteknek a megismerésére, amikor akár az egyéni életvezetésben, akár pedig szélesebb körben, társadalmi csoportokban, vagy még általánosabb méretekben ennek az "eszköz-értéknek" a hangsúlya szinte elnyomja az élet fontos, cél-értékeinek szerepét.

Az egyén életvezetésében ilyen érték-konfliktusok, frusztrációs helyzetek támadhatnak megfelelő fogamzásgátló eszközök hiánya, egészségre káros fogamzásgátlók miatt, a környezet intoleranciájából következően stb. - vagyis mindazokban az esetekben, amikor - a legkülönbélebb okok miatt - az eszköz alkalmazásával kapcsolatos nehézségek, szorongások a mindennapi élet menetében előtérbe kerülnek, s szinte minden más probléma ennek rendelődik alá. /Képes magazinok orvosi tanácsai között nem ritkán olvashatunk ilyen, gyakran nem is egészségügyi, hanem kifejezetten társadalmi eredetű egyéni konfliktusokról./

Az egyéni életvezetésen túli, csoport-értékkonfliktust okoz például napjainkban a szexuális életet élő fiatalok fogamzásgátló eszközökkel való ellátatlansága. Az - egészségükre gyakran káros - fogamzásgátlóhoz hozzájutás újfajta perszonális kapcsolatok kiépítését követeli meg, vagy erejükön felüli költségekbe veri őket /hallottam például, hogy egyik vidéki gimnázium növendékei ötven forintért jutnak egy darab Postinorhoz/. Az eszköz-hozzájutással kapcsolatos nehézségek konfliktusainak megoldása - vagyis az "eszköz-érték" elérése - tulsúlyba kerül, elnyomja a cél-értékeket. Fiatal korosztályról lévén szó, ez a későbbi életvezetésbe is nem kívánatos módon épülhet be.

Hogy társadalmi méretekben milyen konfliktusokhoz vezethet, ha a családtervezés érték-háztartásán belül a hangsúly az eszközértékek elérésére tevődik, annak példája az 1950-es évek népesedéspolitikája, amelynek során e konfliktusok olykor már-már pánikjelenségekbe torkolltak, s hatása a kulturában hosszú ideig érzékelhető volt.

A születésszabályozás politikai tartalmának oldódása és egészségügyi tartalmának erősödése, az eszközök hozzáférhetőségének széleskörű és intézményes biztosítása tehát korántsem azt jelenti, hogy napjainkban ez az eszköz-érték ne lenne kisebb-nagyobb társadalmi konfliktusokkal terhelt, alkalmazásának lehetőségeiben ne ismer-nénk fel - akár az egyén kulturális szintjéből, akár pedig külső okokból eredő - társadalmi előnyöket és hátrá-nyokat. E sajátosság miatt a családterveket, családi dön-téseket ugyanugy meghatározhatják, mint a korábban bemu-tatott más cél-értékek.

X X X

Egy pronatalista népesedéspropaganda lehetőségei

A gyermekvállalást, a családon belüli gyermekek számának meghatározását motiváló egyéni és társas értékek - láthatunk - a régmúlt időktől kezdve mélyen épültek be kulturánkba. Vannak-e esélyei egy pronatalista népesedés-propagandának arra, hogy ezek működési mechanizmusait, cselekvés-koordináló hatását - a termékenység növekedése érdekében - kedvezőbb irányba fordítsák? Meglepő, hogy a propaganda szakemberei mennyire optimisták ezen a téren, s mennyire hajlamosak például a tömegkommunikációs népe-sedéspropaganda előre látható kudarcait annak "kampány-szerűségével", "nem eléggé célratörő megfogalmazásaival" magyarázni. A "hatás"-hoz túl nagy, irreális reményeket

fűzők a tömegkommunikációs tartalmak hatékonyságát meghatározó, számos körülmény közreműködésével nem számolnak. Ezek közül a legfontosabbak:

a / A tömegkommunikációs tartalmak a társadalomban érvényesülő kulturális hatásoknak csak egyik tartományát jelentik.

Ahhoz, hogy egyáltalán megértsük: milyen **l e - h e t ő s é g e i** vannak bármiféle tömegkommunikációs tartalom hatásának, ismernünk kell: egyáltalán mi a **h e l y e**, szerepe a történetileg állandóan változó kultúra közvetítésének, formálásának mechanizmusában. A kultúra magában foglalja a társadalmi-gazdasági viszonyokat, az élet anyagi-tárgyi feltételeit, a munka- és a politikai-kulturát, az emberi kapcsolatok rendszerét és minőségét, a viselkedéskulturát csakugy, mint a tudat világot, vagy a szűkebb értelemben vett kulturális-tudományos, művészeti értékeket, a népszerű kultúra termékeit. Csak a kultúra egyes részterületei, elemei közötti kapcsolódási szálak felfejtése adhatja kezünkbe a kulcsot ahhoz, hogy a kommunikáció valamennyi típusa /a tömegkommunikációtól a személyes kommunikációk legkülönbözőbb típusáig/ hogyan testesíti meg és miként közvetíti /közvetlenül vagy rejtett üzeneteken keresztül/ a kulturális mintákat, azok elfogadását, vagy elutasítását.

b / A tömegkommunikációban közvetített népesedésporpaganda nem szakítható ki a tömegkommunikációs tartalmak összességéből, hatása e tartalmak "össz-hatásának" függvénye.

G. Gerbner, akinek nevéhez az un. kulturális mutatók kidolgozása fűződik, így ír erről: "... A tömegesen termelt kultúra termékei egyedülálló lehetőséget biztosítanak arra, hogy a társadalmilag hatékony közleményrendszereket tanulmányozhassuk. Ezekben a rendszerek-

ben - a népszerű regényekben, a szindarabokban és a hírekben - az emberi alaphelyzet teljességével jelentős összefüggésben az élet egyes vonatkozásai ujratereződnek. Egy-egy társadalmi vállalkozás működése vagy egy-egy tudásterület csak akkor válik láthatóvá, amikor a fiktív művek vagy hírek értékei, vagyis a társadalmi jelfunkciók azt megkövetelik.

A színművekre és a regényekre épülő szórakoztatásra különösen az jellemző, hogy rituálisan megismétlődő társadalmi jelmechanizmusokat alkalmaz, amelyek az emberek és az élet megközelítésmódjainak konvencionálisan kultivált változatait mutatják meg. Az élettől eltérően a népszerű regény vagy színmű lényege "nyitott könyv". A tények nem illenek be ebbe a realitásba, amely az értékek realitása. A jellemzés rendszerint tendenciózus, a motiváció átlátszó, a problémák és a konfliktusok nyilvánvalóak, a végkifejletet meghatározó erők dinamikája csakugy, mint maga a végkifejlet, rendszerint világosan átlátható. A tömegesen termelt kultúra valamennyi terméke közül ez az, amely leginkább alkalmas a legszélesebb és legváltozóbb összetételű közönség igényeinek a kielégítésére. A legtöbbben - különösen a fiatalok és az alacsony iskolai végzettségűek - a legtöbb témával és gondolattal viszonylag változtatás nélkül eltérő szabad idejük során "véletlenszerűen" találkoznak. A "szórakozás" ürügyén ezáltal olyan dolgokra is ráirányul az emberek figyelve, amire egyébként sosem lennének kíváncsiak.

Egy-egy tömegkommunikációs eszköz közleményrendszerének jelösszetételé és strukturája a tömegkommunikációs eszköz által létrehozott m e s t e r s é g e s "világot" jelöl ki. Csak az létezik, ami leképződik. A "tények" nem az áthatolhatatlan valóságot, hanem a kézzelfogható vázat tükrözik vissza. A bemutatott anyag gyújtópontja ma-

gához vonzza a figyelmet, a hangsúlyok kijelölik a fontossági sorrendet, a "tipizálás" és az életsorsok meghatározzák az értékeket és a hatalmi viszonylatokat, miközben a cselekmény izgalma vagy más szervező kapcsolata révén a dolgok dinamikus egésze állnak össze. Ennek a "világnak" saját ideje, saját tere, földrajza, demográfiaja, és néprajza van, amelyet áthat az intézményes cél és a társadalmi moralitás szabálykészlete.

Milyen politika lakja, milyen cselekedetek mozgatják, mely sors kormányozza és milyen témák uralják ezt a "világot"? Hogyan történnek a dolgok benne és mi az oka annak, hogy időről-időre megváltoznak?

A közleményrendszerben megbuvó "rendszer" lényegében az intézmény elképzelése és célja. Az összetett "közlemény" rendszer-jellegű funkciói, valamint jellegzetes fejlődésvonalai a következő módon tehetők láthatóvá: a műsordarabokat a vizsgálat céljából fontosnak tartott kategóriákra és egységekre "bontják", majd újra "összerakják" és így állnak elő a társadalmi jelfunkciók. /17/

Ma még keveset tudunk arról, hogy milyen elemei vannak a magyar tömegkommunikáció e szimbolikus világának, hogy az üzenetfolyam milyen szemléletmódokat, sztereotípiákat, hiedelmeket, értékeket, normákat kultivál, azt azonban bizonyosnak vehetjük, hogy e szimbolikus világ és a mögötte meghuzódó előfeltevések nem képeznek változatlan és homogén rendszert. A tömegkommunikációs tartalmak "kultivációs trendjeinek" ismerete nélkül azonban reménytelen dolog a népesedési magatartás befolyásolását célzó közlemények rövid-, vagy hosszutávú hatásával számolni, mint-hogy ez a hatás attól függ: a népesedéssel kapcsolatos tartalmak milyen kultivációs trendben, milyen kultivációs környezetben helyezkednek el.

c / A tömegkommunikációs propaganda hatása attól is függ, hogy a benne foglaltak milyen mértékben érhetőek el a különböző rétegek számára, s hogy az adott társadalom kommunikációs rétegződésén belül milyen szerepe van a tömegkommunikációnak.

A társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenség viszonylatai az un. kommunikációs rétegződésben is megjelennek, mintegy "rárakódva" e viszonylatokra, súlyosbitva azokat. Ez megjelenhet az eszköz-ellátottság egyenlőtlenségeiben; "kód-problémaként" /mely rétegek számára milyen mértékben érthető a közlemény kódja, nyelvi megfogalmazása, képei/; abban, hogy milyen rétegeknek és csoportoknak kedvezőbbek a lehetőségeik, véleményeik, érdekeik érvényesítésére a tömegkommunikációs tartalmakban; a területi egyenlőtlenségek kommunikációs vonatkozásaiban és számos más területen. Az a jelenség is ismert, hogy a társadalom információs pályái kumulatív szerveződést mutatnak: a társadalmi hierarchiában előnyösebb helyzetben lévő csoportok valamennyi információs pályán közvetített információkból részesülnek, s minél hátrányosabb egy csoport anyagi-kulturális szempontból, annál inkább szűkülnek az információs csatornákból való részvétel lehetőségei. A közönség egészét tekintve tehát egy határozott társadalmi szelekció érvényesül az információs pályák elérhetőségét tekintve.

A népesedéspropaganda hatékonyságának is fontos feltétele lenne annak tisztázása, hogy mely rétegeket, csoportokat kívánja elérni ez a propaganda; az eszköz, a hozzáférhetőség, az érthetőség, stb. tekintetében "eléri-e" a célzott rétegeket.

Azt hiszem azonban, hogy a népesedéspropaganda hosszutávú hatását elsősorban nem a tömegkommunikációtól kellene várni. Sokkal sürgősebb tennivalók lennének azon a téren, amit tudományos zsargonnal élve "szocializációs feladatnak" nevezhetnénk: a fiatal generáció családi életre felkészítése terén.

Részben annak eredményeként, hogy a felszabadulás után az általános iskolai tananyagból - mint polgári csökevény - kikerült a háztartási ismeretek, családi ismeretek oktatása, részben pedig annak következtében, hogy a család maga is elsősorban "pályára", nem pedig családi életre orientálja gyermekeit, a fiatal házasulandók kifejezetten tanácstalanul kerülnek be egy merőben új életformába. Az iskolai "felkészítés" az utóbbi időben már foglalkozni kezdett ezzel, elsősorban a szexuális életre, a születésszabályozásra illetve fogamzásgátlásra vonatkozó ismeretek nyújtásával. A párválasztással, családi élettel kapcsolatos osztályfőnöki órák elsősorban ennek érzelmi oldalát, "szépségeit" hangsúlyozzák, s kevéssé készítik fel a fiatal generációt arra, hogy a családalapítás súlyos megpróbáltatásokkal jár, nehéz feladatok teljesítésével, amelyekhez ismeretek, tudásanyag szükséges. Lányok és fiúk tömegei kötnek házasságot anélkül, hogy tudnák: hogyan kell pénzt beosztani, takarítani, csecsemőt gondozni, beteg családot ápolni, főzni, diétás étrendet készíteni, hivatalos ügyekben eljárni, időt beosztani, nagytakarítást-nagymosást végezni, varrni, családi munkamegosztást megszervezni, stb., stb. Ezeknek az ismereteknek hiánya, gyakorlásának rutintalansága nemegyszer igen gyorsan vezet súlyos, nem megoldható családi konfliktusokhoz. A gondoknak, nehézségeknek való ellenállás sokszor egyetlen lehetősége a fiatal házasok számára éppenséggel a kevés gyermek vállalására.

A családi életre, a "szülő-státusra" felkészítés intézményes háttere sem biztosított ma. Az általános iskolák többségében - amely fő színtere lehetne ennek - olyan fiatal generáció tanít, amely maga is hasonló problémákkal küszködik. Más vonatkozásokban - pl. magára maradt öregek, betegek ellátása kapcsán - sokszor és sokféleképpen beszélünk a családgondozás társadalmi megszervezésének szükségességéről. A családi, háztartási ismeretek korai életkorban történő elsajátítása nem csak ennek sajátos "káder-utánpótlását" jelenthetné, hanem energia-tartalékokat is biztosíthatna: távolabbi családtagok gondozása nemegyszer azért jelent megoldhatatlan nehézséget, mert a fiatalabb generációnak ilyenfajta feladatok ellátásában semmiféle rutinja, identifikációs készsége nincsen.

X X X

A népesedéspropaganda egy másik nagy lehetősége azoknak a "társas", "kollektív" értékeknek patronálása, támogatása, fejlesztése, amelynek jelei egyes csoportokban, mikro-közösségekben, lakóhelyi közösségekben, mint a fiatal gyermekes szülők öntevékeny mozgalmi már napjainkban is felfedezhetők. Nagyobb figyelemmel lehetne kísérni, s ha szükséges, akár pszichológiai, akár pedig adminisztratív segítséggel támogatni e fejlődő közösségeket, mozgalmakat. Ami az adminisztratív segítséget illeti: közismert, hogy az utóbbi időben elterjedt az ún. "maszek-bölcsőde", "maszek-óvoda", "maszek-gyereknyaraltatás" formája, amely - a kisipari szolgáltatásokhoz hasonlóan - kifejezetten hiánypótló szolgáltatás. Közöttük a kiváló pedagógusi irányítás mellett működőktől a nyereszkes, sivár gyermekmegőrzőkig igen széleskörű változatok funkcionálnak. Működésük támogató szabályozása mind a népesedéspolitika, mind pedig a népesedéspropaganda nagyobb figyelmét követelné meg.

A népesedéspropaganda bármely formájáról, területéről lett legyen is szó, nem mellőzheti a propaganda-kutatás modern eszközeinek és módszereinek szakszerű alkalmazását. Azok a dokumentumok, amelyek időről-időre egy-egy népesedéspolitikai határozat "kiegészítő záradékaként" a népesedéspropaganda feladatait foglalják össze, ennek hiányáról árulkodnak. S ez nemcsak a propaganda módszereinek megválasztásában érezteti hatását, hanem az általa közvetített tartalmakban is. De ennek elemzése e helyen meghaladná lehetőségeimet.

Lehetséges-e a párbeszéd a népesedési magatartás érték-orientációinak vizsgálata és a demográfiai elemzés elveinek és módszereinek alkalmazása között?

Hogy szükség lenne, az bizonyos. Gyakori és jogos kifogás szociológiai kutatásokkal szemben, hogy megállapításai, az általánosítás igényével fellépő következtetései bizonytalan adatbázison alapulnak: a reprezentatív adatgyűjtések és megfigyelések a mintavétel legkevesbé sem kifogásolható szabályainak betartása mellett készülhetnek ugyan, az elemzések többnyire mégsem veszik figyelembe, hogy a vizsgált társadalmi jelenséget produkáló emberek összetételét, halandóságuk, vándorlásuk, azok differenciái és egyéb, ún. zavaró események is befolyásolják. A szociológiai elemzések e mulasztásai leggyakrabban a vizsgált - nem demográfiai - jelenségek szerepének, hatásának eltulzását eredményezik.

Azt gondolom, e mulasztás egyik legfőbb oka, hogy a szociológiai szakképzés - nálunk például - nélkülözi a demográfiai szemléletmód és módszerek elsajátítását, s így többnyire az adatgyűjtések hiányosak, demográfiai elemzés elvégzéséhez pontatlanok. /Leggyakoribb az életrajzi dátumok pontatlan feljegyzése vagy hiánya, ami az utólagos e-

lemzés lehetőségét is kizárja./

A dolog másik oldala, hogy a szociológiai szak-
kutatás sűrűn kerül szembe olyan problémákkal, amelyek a
valóságban nem úgy jelennek meg, hogy - C. W. Mills kife-
jezésével élve - keresztülmehetnek a statisztikai szer-
tartáskönyv nagyon finom szűrőjén. Sőt - a Mills-i gondo-
latmenetet tovább követve: "... a módszer nem akadályoz-
hat meg bennünket abban, hogy a bennünket érdeklő problé-
mákkal foglalkozzunk, már csak azért sem, mert a módszer
legérdekesebb és legnehezebb problémái éppen ott vetődnek
fel, ahol a bevált technikák nem alkalmazhatóak". /"A szo-
ciológiai szemlélet", in.: Hatalom-politika technokraták
c. válogatás C. W. Mills műveiből, KJK, 1970./ "leg-
érdekesebb" és "legnehezebb" problémák egyikét a magam
részéről éppen abban látom, hogy hogyan vagyunk képesek
elméletileg, metodológiailag felkészülni egyidejűleg fenn-
álló rendszerek együttmozgásának megismerésére, "egymásba
játszására".

A dolog ugyanis nem úgy áll, hogy a népesedési
folyamatok és jelenségek "zajlanak a maguk menetében",
s ahol azok nem magyarázhatóak meg saját "öntörvényükkel",
ott a hiányokat más, "társadalmi", "kulturális" hatások
szerepével tömjük be, hanem ezt a folyamatot - minden pil-
lanatában - át- meg átszövik az emberi tevékenységet jel-
lemző, olyan törvényszerűségek és mechanizmusok, amelyek
heterogének, de egyidejűen jelentkeznek, egy adott szinten,
jóllehet más és más típusokhoz tartozóan. Meg tudjuk "szá-
molni", hogy e folyamatnak adott pillanatban /hónapban,
évben, évtizedben, században/ hány ember volt a részese,
s az emberek e csoportja milyen összetételű, sőt eljátsz-
hatunk azzal, hogy "milyen lenne" ez a folyamat, ha a né-
pesedés törvényei n e m, vagy pedig m á s k é p p befo-
lyásolták volna. De magát a folyamatot m e g m a g y a -
r á z n i csak az adott kultúra érték- és normarendszerében,

intézményrendszerében lehetséges, s ezek működésének - jól-lehet ezt is a történelem, az emberek produkálták - saját törvényei vannak. E törvények ugyanugy fordulópontjait, sorsfordulóit jelenthetik az emberi életnek /egyéni szinten is, de csoport-szinten, vagy olykor az egész népességet érintően/, mint bizonyos életkorok megérése, házasságkötés, válás, költözködés, vagy a társadalom hierarchiájában előre-, vagy visszalépés, sőt ezek bekövetkezésének éppenséggel előidézői vagy akadályai lehetnek.

Néhány példája ennek:

- A társadalmi információk terjedésének mechanizmusa az adott kultúra feltételeinek megfelelően alakítja a társadalom sajátos kommunikációs rétegződését. Az ember kommunikációs rétegződésben elfoglalt helye nem simul rá teljesen a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyre, vagyis a két rétegződés hierarchiája nem "egydimenziós". A kommunikációs rétegződésben elfoglalt hely ugyanakkor nagymértékben meghatározza az egyén életvezetését, döntéseit, aspirációit, társadalmi lépéseit. Az életvezetés, a döntések, a társadalmi lépések kizárólag demográfiai változók mentén történő elemzése éppenséggel elfedi a kommunikációs rétegződésben elfoglalt hely hatását.
- Az egyén élete, "életrajza" - minthogy különböző társadalmi szerepek megszerzéséből, elvesztéséből, módosításából, illetőleg az egyik szerepből a másikba való átmenetből áll - szorosan összekapcsolódik azzal az intézményrendszerrel, amelynek a szerepek részei. Értelmezése nem lehetséges az intézményrendszer kulturális környezetének, működésének ismerete nélkül. Nem kell másra gondolnunk mint arra, hogy például a házasságkötés intézményes formáinak és működésének kulturális környezete - akár országonkénti különbségeit, akár történelmi változásait tekintve - hogyan módosítja azt a szerepet, amelyet régebben egyértelműen tudtunk definiálni a "házas" kategóriával. /A házas- külön él; házas- nem házastársával, de é-

lettársával él; a házasságkötés nélküli élettársi kapcsolat; az elvált házások vagyoni jogi okokból történő elválása, de gyakorlatban házasként együttélése - voltaképpen valamennyi variáció fedheti azt a szerepet az egyén életvezetésében, amely döntéseit, lépéseit, aspirációit, jövedelmét, életmódját, szülői szerepét a "házasságban élő, házasság stá tusu" szereppel azonosan látja el./ Ha a házások magatartását vizsgálva ezt csupán a "házasság", "nem házasság" demográfiai változó mentén végezzük, éppenséggel azokat a társadalmi jelenségeket nem tudjuk megfigyelni, amelyek a házasság intézményes kereteinek lazulása, a kulturális környezet toleranciájának változása következtében ugyanazon jól körülírható társadalmi szerepek formaváltozását jelentik napjainkban.

- Az emberi viselkedésnek, a személyes orientációknak van egy olyan mezőnye, amelyben az egyén nem "simul rá" közvetlenül a társadalmi tendenciákra, amelyben az érték, a norma, a választás, a minta, az elvárás, a szükséglet csak az egyén és mások perszonális kapcsolataként értelmezhető. Ezeknek a fogalmaknak empirikus megragadása szociológiai, demográfiai módszerekkel nem lehetséges. Olyan vizsgálatoknak, amelyek célja azon mechanizmusoknak és törvényszerűségeknek a feltárása, amelyekben értékek és normák keletkeznek és elhalnak, vagy pedig tovább hagyományozódnak generációról-generációra, a színtere a mikroszociológia, a társas kapcsolatok világa. S jóllehet, az értékek, normák alakulásának, hagyományozódásának utja a "minta-tanulás", - a minták nyújtása, elfogadása, vagy elutasítása, a kisközösségek - pl. települési, faluközösségek, stb. - normatívái demográfiai magatartásokat, döntéseket is formálnak, alakítanak, a demográfiai trendeket olykor buvópatakként befolyásolva. A népesség viselkedéskulturája, szokásrendszere ezért olyan tényezők, amelyeket a demográfiai magyarázatok sem mellőzhetnek.

- Keveset tudunk ma még arról is, hogy az életmódot alapvetően meghatározó, nem kifejezetten demográfiai tényezők milyen életkorban és milyen "sorsfordulat" formájában határozzák meg az "átlagember" életrajzát. /Pl.hány éves korban jut lakáshoz; hány éves korára szerzi meg a munkavégzéshez szükséges képzettségét; hányszor változtat aktiv élete folyamán munkahelyet; munkahelyváltásai "előrelépéssel" járnak-e, s ha igen, milyen életkorra következik ez be; gyermekeit hány évig tartja "gyermek-státusban"; stb., stb./ Ezekre és a hozzájuk hasonló kérdésekre a demográfiai szakkutatás korrekt válaszokat tudna adni, de sokszor úgy tűnik fel, hogy kevés "társadalmi igény" van megválaszolásukra. Pedig lehetséges, hogy éppenséggel ezek vinnének közelebb annak ismeretéhez: melyek egy adott történelmi periódusban az emberi élet valószínűleg a legfontosabb sorsfordulói, melyek azok, amelyekben legnagyobbak a társadalmi esély-egyenlőtlenségek.

Az elmondottak - a teljesség, a rangsorolás, preferálás mindenfajta igénye nélkül - csupán "segédeszközök" annak illusztrálásához, hogy a népesedési magatartás vizsgálata nemcsak, hogy sok és sokfajta lehetőséget nyit demográfusok és szociológusok párbeszéde előtt, hanem egyáltalán nem is mellőzheti azt. A szociológus természetesen csak saját közreműködését tudja felajánlani ebben az együttesben. Ennek első lépése - a magatartást motiváló egyéni és társas értékek feltárását, működését megismerendő - olyan társadalmi jelzőszámok kialakítása lehetne, amelyek az életrajz kulturális feltételek által meghatározott, "lágyabb" elemeit is alkalmassá tehetnék demográfiai elemzés elvégzésére.

JEGYZETEK

- /1/ Válogatás a nemzetközi népesedési konferencián elhangzott előadásokból, Mexikó, 1977. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1980. Statisztikai hivatalok és nemzetközi szervezetek statisztikai tevékenységéből /Ismertetés és fordítások/ 48. sz.
- /2/ Göran Ohlin előadásában említette ezt Shultz, Easterlin és Leibenstein ujszerű megközelítéseivel összefüggésben. /1/-ben im. 8. old.
- /3/ A magyar nyelvű szakirodalomban ezeket a vitákat - szakirodalmi tájékoztató jelleggel Andorka Rudolf: Társadalmi jelzőszámok-társadalomstatisztikai rendszerek c. munkája ismerteti. /Statisztikai módszerek - Témadokumentáció, KSH, 1975./
- /4/ E kutatások igen kiterjedt köréből néhányat említek csak azok közül, amelyekből a legtöbbet meritettem: Mark Abrams: Subjective Social Indicators /in: Social Trends, Central Statistical Office, London, 1973./, John Hall: Measuring the Quality of Life Using Sample Surveys /in. Technology Assessment and Quality of Life, A Saint Publication, Elsevier Scientific Publishing Co. Amsterdam, London, New York, 1973./, A. Campbell - P. E. Converse: The Human Meaning of Social Change, Russel Sage Foundation, New York, 1972./, N. M. Bradburn: The structure of Psychological Well-being, Aldine, Chicago, 1969./
- /5/ Az un. "tervezett", illetve "ideális" gyermekszám-átlagok interpretációjában többnyire szerepelni szokott az a hiedelem, hogy ebből következtetni lehet

elkövetkező időszakok termékenységére. Az 1970. évi "Családtervezés Magyarországon" című kiadvány pl. a viszonylag magas ideális gyermekszám-átlagból arra gondol, hogy a fiatal házaspárok törekvését nem lesz nehéz a három gyermek vállalására befolyásolni. Pressat-nak egy 1962-ben Magyarországon is megjelent munkája /A gyermekek ideális és tényleges száma, Demográfia 4. sz./ kísérletet tett arra, hogy az ideális gyermekszám-véleményeket és az érintett korosztályok fogamzásgátlási gyakorlatát együttesen vegye figyelembe, arra a kérdésre felelve, hogy "mi lenne, ha a nők annyi gyermeket szülnének, amennyit ideálisnak tartanak". Kiderült, hogy ha a franciák az 1960-as években általuk kitűzött termékenységi ideálokat követték volna, egy esztendő összes házasságából származó utódaik száma 12-19 %-kal csökkent volna, illetve 8 ország - közöttük Magyarország - 1958. évi netto reprodukciós együtthatóinak értékét összehasonlítva az ideális gyermekszámmal számolt R_0 -kal, ez utóbbi minden esetben alacsonyabb értékű. Ez azt mutatja számunkra, hogy az "ideális gyermekszám" fogalma rendkívül heterogén tartalmakat takar, s e formájában ilyen számítások végzése nem igazán szerencsés.

- 16/ Ezt egyébként a szakirodalom ma már többé-kevésbé elismeri. Ezt a témát számomra legrokonszenvesebben tárgyalják: J. Blake: Reproductive Ideals and Educational Attainment among White Americans 1943-1960. /Population Studies, Vol. XXI., 1967./ R. Freedman - L. C. Coombs: Várható családnagyság és a családnövekedés formái: egy longitudinális vizsgálat, Demográfia 3-4. sz., 1968./, és Helem Ware: Ideal Family Size /Occasional Papers, International Statistical Institute, 1974. 13. sz./ munkái. Az ideális és tervezett gyerekszám-fogalmak alkalmazásának egyes mód-

szertani problémáiról lásd még: S. Molnár E.: A családonként ideálisnak tartott gyermekszám interpretálásának néhány problémája, Demográfia, 1976. 2-3.sz. és S. Molnár E.: A kérdőívkérdések ellenőrzése /Kérdésmetodikai megfontolások/ Szociológia, 1975. 3. sz./.

De nemcsak kérdés-metodikai problémáról van itt szó. Jean Bourgeois-Pichat: Recent Demographic Change in Western Europe: An Assesment c. tanulmányában meggyőzően bizonyítja, hogy az un. "tervezett gyermekszám" víziója ma már egyáltalán nem alkalmas a termékenység előrebecslésére. /Population and Development Review, 1981. március/.

/7/ H. Schubnell - Freiburg-Ebnet, NSZK. előadása az 1977. évi mexikói konferencián, /1/-ben im. 95. old.

/8/ Több gyermeket nevelő anyák véleményeit vizsgálva azt találtuk, hogy a kérdezettek véleménye szerint nemigen változik a család un. pszichikai egyensúlya attól függően, hogy hány gyermek nevelkedik a családban. /Pongrácz Tiborné - S. Molnár Edit: Vélemények a gyermekvállalásról és a népesedéspolitikáról több gyermeket gondozó anyák körében, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet közleményei, 1980. 48. sz./.. Ezt hangsúlyozza egyébként Judit Blake-nek egy nemrég publikált tanulmánya is /The Only Child in America, Population and Development Review, 1981. márc./, kifejtve, hogy az amerikai szülők véleménye szerint mindegy az, hogy egy- vagy két gyermek van a családban, mindegyiknek vannak előnyei és hátrányai, a lényeg az, hogy "kis család" legyen.

- /9/ Ezzel kapcsolatban elég sok vizsgálat van, ezuttal Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az emberekben, Gondolat, 1977.
Hankiss Elemér - Manchin Győző: Életminőség-modellek /TK kiadvány, 1978./, valamint S. Nagy Katalin munkáit emliteném, ez utóbbit még csak kéziratban olvastam, s azt mutatja be: hogyan tükröződik a lakás belső berendezésében az életmód változása. Talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha említést tesz azokról a lakáshelyzettel kapcsolatos közvéleménykutatásokról, amelyekben magam is részt vettem, s amelyek ugyancsak jól tükrözték a lakás érték-hordozóként funkcionálásának sokrétűségét. Ezek: S. Molnár E. - Boros Péter - Pataki Judit - Vágó Judit: A lakáshelyzet /Közvéleménykutatás és sajtó-tartalomelemzés/, TK kiadvány, 1977./, valamint Pataki Judit - S. Molnár Edit: Lakásra várva ... /TK kiadvány, 1980./.
- /10/ Cseh-Szombathy László: Családszociológiai problémák és módszerek, Gondolat, 1979.
- /11/ A. Sauvy: La prévention in naissances. Presse Universitaires de France, 1967.
- /12/ A modernizáció fogalmát sokfajtaképpen értelmezik. Leggyakoribb, hogy ezt a műszaki-technikai haladásra, a műszaki-technikai innovációk szabad beáramlására stb. használják. Az életmód modernizálódásáról beszélve e fogalom körét szélesebben értelmezem, megegyezően azzal, ahogyan azt Kulcsár Kálmán A mai magyar társadalom című munkájában használja. /Kosuth Könyvkiadó, 1980./.

- /13/ Pongrácz Tiborné - S. Molnár Edit: Népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatás, KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet közleményei, 1976. 43. sz.
- /14/ Az értékek "karbantartása" kifejezést Hankiss Elemér-től vettem, akinek munkáiból sokat merítettem a dolgozatban foglalt kérdések végig-gondolásához. A hazai érték-kutatások sajátos színteljét jelentik azok a néhány éve megindított munkák, amelyeket Manchin Győzővel és Füstös Lászlóval közösen végeznek. Az érték-szociológia tárgyköréből készített tanulmányainak egy táblója jelent meg Érték és társadalom címen 1977-ben. /Elvek és utak sorozat, Magvető Könyvkiadó/.
- /15/ Hankiss Elemér és Losonczi Ágnes kiemelkedő munkái mellett az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetben Gombár Csaba, Papp Zsolt és Kolosi Tamás által vezetett érték-kutatásokat említem.
- /16/ Hanák Katalin 1979-ben védett, megjelenés alatt álló kandidátusi disszertációja. /Társadalmi mobilitás-életmód-információs-szükséglet a falusi lakosság körében/.
- /17/ A kulturális mutatók elnevezését G. Gerbner vezette be és hallatlanul megtermékenyítette a kommunikáció-kutatást általában is. /G. Gerbner: Toward "Cultural Indicators": The Analysis of Mass Mediated Public Message Systems. Communication Review, 17. 1969./.
Ez a munka magyar nyelven is megjelent. /Kommunikáció I-II., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977./.
Felhasználásának széleskörű lehetőségeire két közleményt is említenék példaként: J. C. Hubbard - M. F. DeFleur - L. B. DeFleur: Mass Media Influences on Public Conception of Social Problems /Social Problems, 1975. I./, munkáját, amely három kérdéscsoport-

tot különit el: a társadalmi problémák jelentkezésének gyakoriságát a tömegkommunikációs eszközökben, a közvéleményben és a hivatalos statisztikákban. A tanulmány a három tényező közötti összefüggések, kapcsolatok mérésének lehetőségeit tárgyalja. A másik Karl Erik Rosengren: Kulturális mutatók /A svéd jelkép-rendszer: 1945-1975./ című, a XXX. Nemzetközi Kommunikációs Konferenciára /1980. Acapulco/ készített dolgozata, amely egy olyan interdiszciplináris kutatás eredményeit foglalja össze, amely Svédország napilapjainak és folyóiratainak tartalomelemzéséből nyert adatok alapján tesz kísérletet - a gazdasági és társadalmi mutatók mintájára - kulturális mutatók kidolgozására. Az említett anyagok a TK műhelysorozatában magyar nyelven is olvashatóak.

- /18/ Andorka Rudolf: Születésszabályozás az Ormánságban a 18. század vége óta, Demográfia, 1970. 1-2., Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története, Valóság, 1975. 6., és Andorka Rudolf: Determinants of Fertility in Advanced Societies, Methuen and Co., LTD, London, 1978.
- /19/ Lásd: /9/-ben im. S. Molnár - Boros - Pataki - Vágó: A lakáshelyzet.
- /20/ Lásd: /5/-ben im. Családtervezés Magyarországon, 1970. kiadványt.
- /21/ Lásd: /13/
- /22/ Lásd: /8/-ban im. /"Vélemények a gyermekvállalásról..." c. kiadvány/.
- /23/ A gyermek számára és nemére vonatkozó preferenciák az 1974. évi magyar házasságok longitudinális vizsgálat

alapján. Demográfia, 1975. 4., 501-520. old.

- /24/ Lásd: /8/-ban im. /"Vélemények a gyermekvállalásról..." c. kiadvány/.
- /25/ Lásd: /8/-ban im./"Vélemények a gyermekvállalásról..." c. kiadvány/.
- /26/ Lásd: /12/-ben im.
- /27/ Márkus István: Nagykovács /Magyarország felfedezése sorozat, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979./
- /28/ Márkus István im. 386-389. old.
- /29/ S. Molnár Edit - Pongrácz Tiborné: Közvéleménykutatások a gyermekvállalásról és a népesedéspolitikáról, TK Tanulmányok sorozat, 1979. 1. sz.
- /30/ H. Sas Judit: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. MTA Szociológiai Kutató Intézet kiadványai, 1973.
- /31/ Hankiss Elemér: Az igazságosságról. /A társadalmi együttélés egyik sarkalatos, de ellentmondásos értékéről./
/In: Hankiss Elemér: Érték és társadalom, Elvek és utak sorozat, Magvető Könyvkiadó, 1977./
- /32/ Ennek értelmezéseivel sokoldalúan foglalkoznak Ferge Zsuzsának Társadalompolitikai tanulmányok című kötetében szereplő, egyes tanulmányai. /Gondolat, 1980./
- /33/ Lakás-vizsgálataink mutatták, hogy pl. rossz lakásviszonyok között élő, vagy lakás nélküli fiatal házasok alacsonyabban iskolázott része nem ismeri még azokat az állami, szociálpolitikai kedvezményeket

sem, amelyek a fiatal házasoknak járnak, illetve egy elképzelt, szerencsés helyzetben /ötös lottó-találat esetén/ - minél alacsonyabban iskolázott és minél alacsonyabb jövedelmű rétegről van szó - annál szerényebbek, "földhözragadtabbak" a kívánságok a pénz elköltésére vonatkozóan.

- /34/ Ferge Zsuzsa: Az elosztás és újraosztás néhány "gyakorlati elve" /In: Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai Tanulmányok, lásd: /32//
- /35/ Szekfü András: Cséplő Gyuri /Tömegkommunikációs Kutatóközpont Tanulmányok sorozat, 1980./
- /36/ S. Molnár E. - Boros P. - Pataki J. - Vágó J.: A lakáshelyzet /Közvéleménykutatás és sajtó-tartalomelemzés, TK tanulmányok, 1977./
- /37/ Gunnar Myrdal: Korunk kihívása: A világszegénység /Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat Könyvkiadó, 1974./
- /38/ Helen Ware: Ideal Family Size /Occasional Papers, International Statistical Institute, 1974. 13. sz./
- /39/ Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások /Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat Könyvkiadó, 1981./
- /40/ Erdei Ferencnek a "Magyar falu" és "A magyar paraszt-társadalom" című munkáit emliteném első helyen. De tovább még: Kodolányi János: Baranyai utazás /Budapest, 1940./, Kovács Imre: A néma forradalom, Budapest, 1937. és Andorka Rudolfnak már említett, az ormánsági egykével kapcsolatos kutatásai és publikációi.

- /41/ Erdei Ferenc: Magyar falu - Tárkány Szücs Ernő is idézi, im. 117. old.
- /42/ Kulcsár Kálmán ismertette a következő adatokat: 1938-ban 522, 1950-ben 447 személyt ítéltek el magzatelhajtásért, 1951-től növekedni kezdett az elítéltek száma, 1953-ra például 1538-ra. A büntetések közt rendkívül szigorúak is voltak: 1952-ben 9 embert ítéltek el 5-10 évre, 3 személyt 10 éven felüli időtartamra, 1953-ban pedig 123 személy kapott 5-10 évre szóló, s három 10 éven felüli börtönbüntetést. Lásd: Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete, Gondolat Könyvkiadó, 1969. 290.old./.
- /43/ S. Molnár Edit - Monigl István: Közvéleménykutatás a születések számának alakulásáról, a gyermekszülésre ösztönzés és a gyermeknevelés támogatásának formáiról. TK Tanulmányok sorozat, 1972.
- /44/ Kulcsár László: Vélemények az 1973-as népesedéspolitikai határozatról, a családtervezés egyes kérdéseiről /TK Tanulmányok sorozat, 1974./.

LEKTORI VÉLEMÉNY

Andorka Rudolf

Üdvözölni kell mindenk előtt a szerzőnek azt a törekvését, hogy a szociológiai szempontokat bevigye a termékenységet meghatározó okok kutatásába. A születésszám változásainak, a társadalmi rétegek közötti termékenység különbségeknél vizsgálatát, amelynek a mai Magyarországon különösen nagy jelentősége lenne, erősen hátráltatja az, hogy a demográfia és a szociológia egyaránt idegenkedik a másik tudomány kutatási módszereinek és fogalmainak használatától. A szociológiai kutatás nem hozhat megbízható eredményeket a demográfia jól kidolgozott módszertanának és kitűnő adatbázisának felhasználása nélkül, viszont a demográfia szerintem többek között azért nem volt képes a családok gyermekszámának alakulását megnyugtatóan megmagyarázni, mert nem alkalmazta a szociológiai szemléletmódot.

Azt, hogy a nemzetközi demográfiában megvan a szándék más tudományok, többek között a szociológia nézőpontjainak és felismeréseinek felhasználására, bizonyítja többek között az 1980-ban Bad Homburgban rendezett szeminárium a termékenységi trendek meghatározó tényezőiről, azok fontosabb elméleteiről és új kutatási irányairól. A szemináriumot a Nemzetközi Népeségtudományi Unió és a Német Demográfiai Társaság rendezte és a meghívottak listájára tudatosan vettek fel a demográfusok mellett szociológusokat, közgazdászokat, történészeket, pszichológusokat. Egy ilyen szeminárium természetesen nem képes a termékenység tényezőinek új elméletét kidolgozni, de az előadások és a viták egyértelműen mutatták, hogy a termékenység alakulásának /akár a fejlődő, akár a fejlett országokban/ új és jobb magyarázatát leginkább több társadalomtudomány összefogásától, az interdiszciplinaritás alkalmazásától várhatjuk.

Mivel S. Molnár Edit nem fejti ki részletesebben tanulmányában, hol helyezkednek el az értékek a termékenységet meghatározó ok-okozati mechanizmusban, röviden kifejttem az én - természetesen vitatható - felfogásomat a termékenységet meghatározó ok-okozati sémáról, és abban az értékek helyéről. Ezelőtt azonban röviden be kell mutatnom a termékenység közgazdaságtani és szociológiai elméletének új irányzatait.

A termékenység új közgazdaságtani elmélete Becker /1960/ munkájára nyulik vissza. Becker szerint a háztartások, pontosabban a szülők a gyermekeket úgy kezelik, mint a más fogyasztási javakat, különösen mint a tartós fogyasztási javakat. Örömük /a közgazdaságtan nyelvén: hasznuk/ van a gyermekekből, viszont a gyermekek gondozása, nevelése költségekkel jár. Ezért arra törekszenek, hogy az adott jövedelem színvonaluk mellett optimális kombinációval rendelkezzenek a gyermekekből és más fogyasztási javakból. /Ez nagyon vulgárisan, de találóan a "kicsi vagy kocsi?" dilemma./ Ha magasabb a jövedelmük, akkor abból több gyermeket engedhetnek meg maguknak. Ezt az elméleti tételt nehéz volt összeegyeztetni a sokszor megfigyelt ténnyel, hogy a magasabb jövedelmű családoknak kevesebb gyermekük van. /Bár ezt nem lehet általánosan érvényesülő törvényszerűségnek mondani, mint azt korábban feltételezték./ Ezt Becker úgy hidalta át, hogy a gyermekek mennyisége mellett a minőségüket is figyelembe vette. A jobban iskolázott, nevelt stb., jobb minőségű, ezért nagyobb örömet okoz szüleinek. Lehetséges tehát, hogy a magasabb jövedelmű család nem nagyobb mennyiségű, hanem azonos /vagy kisebb/ számú, de jobb minőségű gyermek "előállítására" fogja jövedelmét felhasználni. A termékenység azóta továbbfejlesztett közgazdaságtani elméletei, a Chicagói-iskola /Schultz, 1974/ a család közgazdaságtani elméletébe, vagy a háztartási termelés és fogyasztás elméletébe, vagy a háztartási termelés és fogyasztás elméletébe /Terlejckij, 1975/ illeszti be a termékenység elméletét.

Ebben a gyermekek mellett szerepel a kereső munka és az abból származó jövedelem, a háztartási munka, a gyermeknevelés és a belőlük származó hasznok, örömök. A szülők az idejüket igyekeznek úgy elosztani a kereső munka, háztartási munka, gyermeknevelés, stb. között, hogy a legnagyobb hasznuk legyen. Ennek a kibővített elméleti keretnek alapján azzal is lehet magyarázni a magasabb jövedelmű családok kisebb gyermekszámát, hogy azokban a feleség potenciális kereseti lehetőségei magasabbak /mert iskolázottabb/, így nagyobb az a jövedelem, amelytől elesik, ha kereső munka helyett gyermekneveléssel foglalkozik.

Ezzel szemben a termékenység szociológiai elméletei abból indulnak ki, hogy a szülők egyáltalában nem alkalmaznak gazdasági megfontolásokat, nem kalkulálnak, és nincsenek is választási lehetőségeik, amikor a gyermekszámukról döntenek. Mint Freedman - aki különben tudomásom szerint az első egyike volt, aki az emberi termékenység szociológiája címen foglalkozott ezzel a kérdéssel /Freedman, 1961-62/ - mondta: "amikor egy társadalom tagjai újra és újra visszatérő közös problémával kerülnek szembe, amelynek fontos társadalmi következményei vannak, kifejlesztnek e probléma számára egy normatív megoldást. Ez a megoldás, a viselkedési szabályoknak valamilyen együttese bizonyos helyzetben, a kultúra részévé válik, és a társadalom indoktrinálja a tagjait, hogy többé-kevésbé pontosan kövessék ezeket a normákat, implicit vagy explicit jutalmak és büntetések segítségével" /Freedman, 1963/.

Ugy gondolom, hogy mindkét elméleti megközelítésnek van létjogosultsága. A közgazdaságtani elmélet, bármennyire is gunyolódnak rajta az ellenfelei, meg tudja magyarázni a termékenység alakulását egészen rövidtávu helyzetekben, illetve teljesen homogén társadalmi rétegekben. Ilyenkor valóban pozitív korreláció érvényesül a családi jövedelem és a gyermekszám között. A közgazdaságtani elmélet-

nek az a hibája, hogy az "izléseket" vagy "preferenciákat", mint a közgazdaságtan általában, adottnak veszi. Valójában az izlések, preferenciák, vagy nevezzük őket a szociológia nyelvén értékeknek és normáknak, változnak, illetve társadalmi rétegenként eltérőek. Ezért azokat a kísérleteket érzem a legsokatigérőbbnek, amelyek a közgazdaságtani megközelítésbe beleépítik az "izlések" változását /elsősorban Easterlin, 1969; 1975/.

Judith Blake bírálta talán a legélesebben a termékenység közgazdaságtani elméletét és fogalmazta meg azt, hogy a család a társadalmi presszió hatása alatt döntenek gyermekeik számáról /Blake, 1968/. Az ugy kialakuló ideális gyermekszámot tartotta a társadalmi pressziók hatására kialakuló gyermekszám-elképzelések legjobb mérőszámának. Ennek a megközelítésnek fő hibája az, hogy - amint éppen egyik fő képviselője, Hawthorn kifejtette /1970/ - nem lehet megelégedni azzal, hogy utalunk a normákra és értékekre, hanem meg kell keresni, milyen társadalmi tényezők hatására alakulnak ki és változnak a normák.

A normákra és értékekre, vagy az ideálokra hivatkozó magyarázatot is messzemenően lehet bírálni azon megfontolás alapján, hogy a modernizációval párhuzamosan növekszik az individualizáció, gyengül a kollektív normák szerepe, az egyének, illetve házaspárok maguk döntenek gyermekeik számáról, nem követnek semmiféle társadalmi szabályokat. Ugy gondolom azonban, hogy akik így gondolkoznak, illúzióknak esnek áldozatul. Csupán látszat az, hogy a társadalmi normák szabályozó ereje gyengébb a modern társadalmakban. Gondoljunk D. Riesman munkájára a "magányos tömegekről" /Riesman, 1968/. Ebben a szerző kifejti, hogy Amerikában mennyire terjed a "kivülről irányított ember" típusa, vagyis azé, akit a közvélemény, a munkatársak, szomszédok, barátok véleménye, helyeslése vagy rosszállása irányít a tevékenységeiben, döntéseiben, értékítéleteiben. Ezért nem lehet a

normákat és értékeket, tehát a szociológiai szempontot kihagyni a termékenység magyarázatából.

Mi határozza meg a normák és értékek alakulását? Ez az a kérdés, amelyre vonatkozóan eddig nem feleltek megnyugtatóan a világirodalomban. Szeretnék azonban arra utalni, hogy a tág értelemben vett gazdasági adottságoknak, a jövedelem színvonalának és főképpen az emelkedésének, a biztonságérzetnek, a jövőről, elsősorban a gyermekek jövőjéről alkotott képnek nagy szerepe van benne. Ebben az irányban haladt Easterlin gondolatmenete, amikor az amerikai bébi-hullámhegyet és hullámvölgyet magyarázni próbálta /Easterlin, 1968, 1973; Easterlin, Wachter, Wachter 1978/. Természetesen vannak más tényezőkre utaló magyarázatok is. Ezek utalnak a vallásosságra, a felekezetek közötti különbségekre, a nemzetiségi és etnikai csoportok közötti különbségekre, stb. Nyilvánvalóan lehet ilyen tényezőknek is szerepük, de a magam részéről mégis a gazdasági tényezők szerepét érzem a legerősebbnek.

Röviden összefoglalva a termékenységet meghatározó okok sémáját így képzelem el:

1. A családok gazdasági helyzete rövid távon befolyásolja a gyermekszámra vonatkozó döntéseket azokon a határokon belül, amelyeket az adott társadalmi környezetben elfogadott normák és értékek megengedhetőnek tartanak /pl. abban, hogy az első gyermek megszületése után vállalkoznak-e a másodikra, vagy a második után a harmadikra/.

2. A normák és értékek azonban meglehetősen behatárolják a családok nagy többségének a gyermekszámra vonatkozó döntéseit, kevés család vállalkozik arra, hogy ebben a vonatkozásban ne viselkedjék konform módon. Ezért egy nagyobb társadalmi csoport vagy egy egész társadalom termékenységét többé-kevésbé erősen meghatározzák a kulturájában élő nor-

mák és értékek.

3. A termékenységre vonatkozó normák és értékek hosszabb távon változnak. Valószínű, hogy a gazdasági tényezők hatnak a legerősebben a normák változásaira.

Néhány szó magyarázatot igényel, miért használom a "normák és értékek" kifejezéseket, nem pedig csak az értékek fogalmát. Valamely társadalom, réteg vagy kisebb közösség bizonyos dolgokat fontosaknak, másokat kevésbé fontosaknak tart. Ezt fejezik ki az értékek, illetve azoknak egymáshoz viszonyított fontossága. Például fontosabbnak tekinthetik a kulturális kifinomultságot, vagy az anyagi előrejutást. Vagy fontosabbnak tekinthetik a jó lakásviszonyokat vagy helyettük a személygépkocsi birtoklását. Ez olyan magatartási szabályokban, normákban fejeződik ki, hogy helyesebb, illőbb operába, színházba menni, mint mellékjövedelemért dolgozni, vagy megfordítva, illetve helyesebb, illőbb először megfelelő lakást szerezni és csak azután személygépkocsit vásárolni, vagy megfordítva.

Mindebből azt a következtetést szeretném levonni, hogy a normák fogalma más, mint az értékeké, és hogy - a termékenység szociológiai vizsgálatakor az értékek mellett a normákat is vizsgálni kellene.

Ennek a témakörnek a vizsgálata a demográfiai, szociológiai és pszichológiai világirodalomban meglehetősen újkeletű, ezért nincs nagy szakirodalma és nincsenek kialakult módszerei. Mégis hasznosnak látom, ha utalok itt néhány általam ismert munkára, amelyeket érdemes lenne felhasználni ennek a kutatásnak megtervezésében:

- Coombs /1975/ módszere a családnagyság-preferenciák vizsgálatára, amelyet Klinger András és munkatársai is alkalmaztak /A gyermekek, 1975/;

- Fawcett és munkatársai a gyermekek értékéről /Fawcett és szerzőtársak, 1974; Fawcett, 1974, Fawcett, 1970./;
- Rainwater mikrovizsgálatai a gyermekszámot meghatározó tényezőkről /1960, 1965/;
- Hoffman, L. W. és Wyatt /1960/, valamint Hoffman és Hoffman kutatásai /Fawcett, szerk. 1973-ban/ a gyermekek által képviselt értékekről a szülők szemszögéből;
- a termékenység csökkenés okainak újabb német vizsgálatai /Mackensen, 1979; Bolte, 1980/;
- Jolles /1957/ kiváló monográfiájára Bécs városról, amelyet a demográfiában alig ismernek, noha évtizedekkel ez előtt vizsgálta a szociálpszichológiai adottságok hatását a népesség gyermekszámára;
- Banks és Banks /1964/ vizsgálatát az angliai születéskorlátozás elterjedésének okairól;
- megemlíteném azt is, hogy egy korábbi munkámban /Andorka, 1978/ igyekeztem összefoglalni az addigi ilyen irányú kutatásokat és saját felfogásomat /elsősorban az 5.10, 5.11, 6.2. és 6.3. fejezetekben/. Andorka Rudolf: Determinants of fertility in advanced societies. Methuen and Co. LTD., London, 1978.

IDÉZETT SZAKIRODALOM

A gyermekek számára és nemére vonatkozó preferenciák az 1974. évi magyar házasságok longitudinális vizsgálat alapján. *Demográfia*, 1975. No. 4. 501-520. p.

Andorka Rudolf: Determinants of fertility in advanced societies. London. Methuen. 1978. 431 p.

Banks, J. A., Banks, O.: Feminism and family planning in Victorian England. New York. Schocken Books, 1964. 142 p.

Becker, G. S.: An economic analysis of fertility. In: Demographic and Economic Change in Developed Countries. Princeton. Princeton University Press, 1960. 209-231. p.

Blake, J.: Are babies consumer durables? *Population Studies*. 1968. No. 1. 5-25. p.

Coombs, L. G.: Are cross-cultural preference comparisons possible? A measurement-theoretic approach. *IUSSP Papers*. No. 5. Liege. IUSSP. 1975. 77 p.

Easterlin, R. A.: Toward a socio-economic theory of fertility. In: Behrman, S. J., Corsa, L. Jr., Freedman, R. szerk.: Fertility and family planning: a world view. Ann. Arboe. University of Michigan Press, 1969. 127-156. p.

Easterlin, R. A.: Population labor force, and long swings in economic growth: the american experience. New York. National Bureau of Economic Research, 298 p.

Easterlin, R. A.: Relative economic status and the American fertility swing. In: Sheldon, E. B. szerk.: Family economic behavior. Problems and prospects. Philadelphia. Lippincott. 1973. 170-223. p.

Easterlin, R. A., Wachter, M. L., Wachter, S. M.: Demographic influences on economic stability: the United States experience. Population and Development Review, 1978. No. 1. 1-22. p.

Fawcett, J. T.: Psychologie et population. New York. Population Council. 1970. 142 p.

Fawcett, J. T. szerk.: Psychological perspectives on population. New York. Basic Books. 1973. 522 p.

Fawcett J. T.: Psychological research on family size and family planning in the United States. Professional Psychology. 1974. No. 3. 334-344. p.

Fawcett, J. T. és társszerzők: The value of children in Asia and the United States: comparative perspectives. Papers of the East-West Population Institute. No. 32. 1974. 69 p.

Freedman, R.: The sociology of human fertility. A trend report and bibliography. Current Sociology, 1961-1962. No. 2. 35-121. p.

Freedman, R.: Norms for family size in underdeveloped areas. Proceedings of the Royal Society, B.159, pt. 974. 1963. 220-245. p.

Hawthorn, G.: The sociology of fertility. London. Collier-Macmillan. 1970. 161 p.

Hoffman, L. W., Wyatt, F.: Social change and motivations for having larger families: some theoretical considerations. Merril-Palmer Quarterly. 1960. 235-244. p.

Hoffman, L. W., Hoffman, M. L.: The value of children to parents. Fawcett szerk. /1973-ban/, 19-76. p.

Jolles, H. M.: Wien: eine Stadt ohne Nachwuchs. Assen. Van Gorcum. 1957. 395 p.

Mackensen, R. szerk.: Empirische Untersuchungen zum generativen Verhalten. Soziologische Arbeitshefte. No. 17. Berlin. Technische Universität. 1979. 169 p.

Rainwater, L.: Andt the poor get children. Chicago. Quadrangle. 1960. 202 p.

Rainwater, L.: Family design. Chicago. Aldine. 349 p.

Riesman, D.: A magányos tömeg. Budapest. KJK. 1968. 400. p.

Schultz, T. W. szerk.: Economic of the family: marriage, children, and human capital. Chicago. University of Chicago Press. 1974. 584 p.

Terleckij, N. E. szerk.: Household production and consumption. New York. National Bureau of Economic Research, 1975. 669 p.

Bolte, K. M.: Typen generativer Entscheidung. Ein Schritt in Richtung prognosefähiger Bevölkerungstheorie? Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 1980. No. 1. 5-23. p.

Palmore, J. A.: Social and psychological aspects of fertility in the United States. In: David, H. P., Lee, S. J. szerk.: Social and psychological aspects of fertility in Asia. 1974. 69-101. p.